

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΙ Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΗ

Στις 5 Ὀκτωβρίου 1930 συγκλήθηκε στην Ἀθήνα ἡ Α΄ Βαλκανικὴ Διάσκεψη. Γιὰ πρώτη φορά ἀντιπρόσωποι τῶν ἑξι Βαλκανικῶν χωρῶν, τῆς Ἀλβανίας, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Γιουγκοσλαβίας, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Τουρκίας, συναντήθηκαν καὶ συζήτησαν μὲ πνεῦμα ἀμοιβαίας κατανόησης καὶ συνεργασίας γιὰ κοινὰ προβλήματα καὶ κοινούς στόχους. Ἄν σκεφθῆ κανεὶς ὅτι μόλις πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια οἱ σχέσεις τῶν λαῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου εἶχαν σκληρὰ δοκιμαστῆ ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, τὸν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ τὴ Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία, καὶ ὅτι, παρὰ τὸν καθορισμὸ τῶν συνόρων τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν, οἱ διαφορὲς δὲν εἶχαν ἐκλείψει καὶ ζωτικὰ προβλήματα δὲν εἶχαν ἐπιλυθῆ, μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ τὶς πολλαπλὲς δυσκολίες πού ἀντιμετώπισαν οἱ διοργανωτὲς τῆς Α΄ Βαλκανικῆς Διάσκεψης. Τὸ ἐπίτευγμα ἦταν μεγάλο καὶ ἦταν ἔργο κυρίως ἐνὸς ἀνθρώπου: τοῦ Ἑλληνα πολιτικοῦ Ἀλέξανδρου Παπαναστασίου, πού ὑπῆρξε ὁ ἐμπνευστὴς, ὁ ὀργανωτὴς καὶ ὁ πρόεδρος τῆς Διάσκεψης.

Δὲν πρόκειται βέβαια ἐδῶ νὰ ἀναλύσω τὸ ἔργο καὶ τὴν πολιτικὴ σταδιοδρομία τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαναστασίου, ἰδρυτῆ καὶ ἐμψυχωτῆ τῆς Α΄ Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι νὰ παρουσιάσῃ τὸν ἀποφασιστικὸ ρόλο καὶ τὴ μεγάλη συμβολὴ τοῦ Παπαναστασίου στὴν προσέγγιση καὶ συνεργασία τῶν Βαλκανικῶν Λαῶν. Ὡστόσο νομίζω ὅτι θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ὑπενθυμίσω, πολὺ σύντομα, ὀρισμένα καίρια σημεῖα τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτικῆς του δράσης.

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου γεννήθηκε τὸ 1876 στὴν Τρίπολη τῆς Ἀρκαδίας. Σπούδασε νομικὰ στὴν Ἀθήνα (1899), φιλοσοφία, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἐπιστῆμες στὸ Βερολίνο καὶ τὴ Χαϊδελβέργη (1901-1905), καθὼς καὶ στὸ Λονδίνο καὶ τὸ Παρίσι (1905-1907). Στὴν πολιτικὴ ἐμφανίστηκε τὸ 1908· τὸ 1910 ἐκλέχτηκε βουλευτὴς ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ «Λαϊκοῦ Κόμματος» - μιᾶς ὁμάδας κοινωνιολόγων, μὲ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμα καὶ δημοκρατικὴ ὀργάνωση-, πού τὸ 1915 συγχωνεύτηκε μὲ τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων. Ἀπὸ νωρὶς ὁ Παπαναστασίου ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ δξύτατα κοινωνικὰ προ-

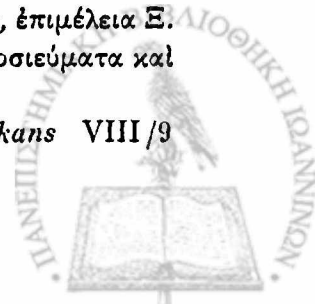


βλήματα της χώρας: ήδη το 1908 ιδρύει την «Κοινωνιολογικήν Ἑταιρείαν» και το 1916 την «Ἑταιρείαν Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν», με ἀξιόλογους συνεργάτες. Το 1917 συμμετέχει στην κυβέρνηση Βενιζέλου. Το 1922 ιδρύει τὴ «Δημοκρατικὴ Ἐνωσις», με κύριο πρόγραμμα τὴν καθιέρωση τῆς Δημοκρατίας καὶ με ἔντονο κοινωνικὸ χαρακτήρα (τὸ κόμμα αὐτὸ μετονομάστηκε ἀργότερα σὲ «Ἀγροτικὸν καὶ Ἐργατικὸν κόμμα»). Το 1924 σχημάτισε κυβέρνηση, πού πρωτοστάτησε στὴν ἀνακήρυξη τῆς ἀβασίλευτης Δημοκρατίας ἀπὸ τὴν Δ' Ἐθνοσυνέλευση. Το 1926-28 συμμετεῖχε στὴν κυβέρνηση Ζαῖμη, τὸ 1932 σχημάτισε ὀλιγοήμερη κυβέρνηση καὶ τὸ 1933 διετέλεσε ὑπουργὸς στὴν τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου. Στὴν κυβέρνηση ἢ στὴν ἀντιπολίτευση, ὁ Παπαναστασίου εἶχε πάντα ἐνεργὸ πολιτικὴ δράση καὶ πρόσφερε μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν ἀνοικοδόμηση τῆς χώρας, στὴν ὀργάνωση τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν καὶ τῆς ἀνώτερης καὶ τεχνικῆς ἐκπαίδευσης καὶ ιδιαίτερα στὴ λήψη μέτρων γιὰ τὴν ἐπίλυση ὀξύτατων τότε κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν προβλημάτων τοῦ τόπου. Παράλληλα, με τοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴ διεθνῆ συνεργασία, τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἐνωμένην Εὐρώπη, ἀναδείχθηκε σὲ προσωπικότητα διεθνοῦς κύρους. Γιὰ τὶς ιδέες καὶ τὰ ἰδανικά του ἀγωνίστηκε πάντα με αὐταπάρηση καὶ πέντε φορές φυλακίστηκε ἢ ἐκτοπίστηκε. Πέθανε στὶς 17 Νοεμβρίου 1936¹.

Τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου ὡς ἄνθρωπο καὶ ὡς πολιτικὸ χαρακτηρίζει ἀπόλυτη συνέπεια στὶς ἀρχές καὶ στὰ πιστεύω του, ἀκεραιότητα χαρακτήρα καὶ πολιτικὸ ἦθος, πνευματικὴ ἀνεξαρτησία καὶ τὸ θάρρος νὰ ὑπερασπίζεται καὶ στὶς πιὸ ἀντίξοες περιστάσεις τὰ ἰδανικά του, ὑψηλὴ αἴσθηση τοῦ καθήκοντος πρὸς τὴν Πατρίδα του, τὴν κοινωνία καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ ἴδια συνέπεια καὶ ἀγωνιστικὸτητα, τὸ ἴδιο θάρρος, χαρακτηρίζουν καὶ τὸ βαλκανικὸ του ἔργο². Ὅπως σωστὰ ἔχει παρατηρηθῆ, «τὸ τρίπτυχο [τῆς πολιτικῆς] τοῦ Παπαναστασίου, εἰρήνη/ἀσφάλεια-ἐνωμένη Εὐρώπη-βαλκανικὴ συνεννόηση, συνυφασμένο με τὶς θέσεις του γιὰ μιὰ προωθημένη κοινωνικὴ πολιτικὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κράτους, τὸν τοποθετοῦν ἐπάξια στὴ θέση ἑνὸς σύγχρονου Εὐρωπαίου

1. Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου, τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του, βλ. Τούλας Ἀποστολοπούλου - Γεωργιάδη, «Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου. Ὁ πολιτικὸς, ὁ ἐπιστήμων, ὁ ἀγωνιστής, ὁ ἄνθρωπος», στὸ συλλογικὸ τόμο *Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ἰδεολογία καὶ Πολιτικὴ στὸ Μεσοπόλεμο* (ἀνακοινώσεις ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου), Ἀθήνα (1987), σ. 21-80. Στὸν ἴδιο τόμο ἄρθρα γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ του δράση - γιὰ τὸ θέμα μας ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουν τὰ ἄρθρα τῶν Χρ. Ροζάκη (σ. 377-386) καὶ Κ. Σβολόπουλου (σ. 387-398). Βλ. ἐπίσης Ν. Καστρινοῦ, *Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, ὁ Ἀναμορφωτῆς καὶ ἡ Δημοκρατία*, β' ἐκδ., Ἀθήνα (1987). Σημαντικὸ ὕλικὸ γιὰ τὶς θέσεις, τὶς ιδέες καὶ τὴν δράση του στὸν τόμο *Ἀλέξανδρου Παπαναστασίου, Μελέτες - Λόγοι - Ἄρθρα*, ἐπιμέλεια Σ. Λευκοπαρίδη, (Ἀθήνα) 1957, ὅπου ἔχουν συγκεντρωθῆ τὰ περισσότερα δημοσιεύματα καὶ οἱ λόγοι του.

2. Βλ. Ἀλ. Ἀργυρόπουλου, «Alexandre Papanastasiou», *Les Balkans* VIII/9 (1936) 129-144.



προοδευτικῶ πολιτικῶ, ποὺ συνεχίζει τὴν παράδοση τῆς δυτικῆς κατεύθυνσης τῆς ‘Ελλάδας»¹.

‘Ο Παπαναστασίου ἀνακίνησε ἐπίσημα τὸ θέμα τῆς Βαλκανικῆς συνεννόησης καὶ συνεργασίας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ 27ου Συνεδρίου Εἰρήνης, ποὺ συγκλήθηκε στὴ Γενεύη τὸ 1928. ‘Αλλὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1910, μὲ ἐντυπωσιακὰ προωθημένη ἀντίληψη εἶχε περιλάβει στὸ πρόγραμμα τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος «τὴν καλλιέργειαν... φιλικῶν σχέσεων μὲ τὰ κράτη τοῦ Αἴμου ἐπὶ σκοπῶ προαγωγῆς τῶν σχέσεων τούτων εἰς συμπολιτικάς»². Καὶ τὸ 1924, ὅταν ὡς πρωθυπουργὸς τῆς ‘Ελλάδος προετοίμαζε τὴν ἑλληνοτουρκικὴ προσέγγιση, πρόβαλε τὴν ἰδέα τῆς ἰδρύσεως μιᾶς «Βαλκανικῆς ‘Ομοσπονδίας» ἢ «μιᾶς ἰδιαιτέρας Κοινωνίας τῶν Βαλκανικῶν Κρατῶν, ἀποκλειούσης, ὅπως τόνιζε, καὶ κάθε κίνδυνον ἡγεμονεύσεως οἰουδήποτε Βαλκανικοῦ Κράτους ἐπὶ τῶν ἄλλων»³. ‘Η Βαλκανικὴ συνεννόηση καὶ προσέγγιση ἀποτελοῦσε καὶ «κύριον ἄρθρον τοῦ προγράμματος τῆς Δημοκρατικῆς ‘Ενώσεως»⁴, πράγμα ποὺ δείχνει τὴ μεγάλη σημασία ποὺ ὁ Παπαναστασίου ἀπέδιδε στὸ θέμα. ‘Απὸ τότε, ἀπὸ τὸ 1924, ἐργάστηκε συστηματικὰ καὶ μὲ ἐνθουσιασμό γιὰ τὴν πραγματοποίησιν αὐτῆς τῆς ἰδέας: μὲ ἄρθρα σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ, ὅπως στὴν «‘Εφημερίδα τῶν Βαλκανίων» τῆς Θεσσαλονίκης, μὲ διαλέξεις καὶ διεθνεῖς συναντήσεις.

Οἱ διεθνεῖς συγχυρίες ἦταν ἰδιαίτερα εὐνοϊκὲς γιὰ μιὰ τέτοια κίνηση. Γιατὶ ἡ Κοινωνία τῶν ‘Εθνῶν, στὴν προσπάθειά της νὰ ἐμποδίσῃ στὸ μέλλον νέες διεθνεῖς συρράξεις καὶ νὰ καταπνίξῃ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς, προωθοῦσε τὴν ἰδέα τῆς συνένωσης καὶ συνομοσπονδίας τῶν λαῶν. ‘Η οἰκουμενικότητα ὅμως τῆς ἴδιας τῆς Κοινωνίας τῶν ‘Εθνῶν, ποὺ ἦταν καὶ ἡ δύναμή της, ἀποτελοῦσε γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ τὴν ἀδυναμία της: ὁ παγκόσμιος χαρακτήρας της καθιστοῦσε ἀνέφικτη τὴν προσέγγιση τῶν λαῶν σὲ τόσο εὐρεία κλίμακα. Οἱ στόχοι αὐτοὶ μποροῦσαν νὰ ἐπιτευχθοῦν ἀποτελεσματικὰ μὲ μικρότερους περιφερειακοὺς συνασπισμοὺς καὶ τοπικὲς ἐνώσεις ἀνάμεσα σὲ γειτονικοὺς λαοὺς μὲ κοινὰ ἐνδιαφέροντα καὶ κοινὰ συμφέροντα⁵. Στους Βαλκανικοὺς λαοὺς, μὲ τὸ κοινὸ ἱστορικὸ παρελθόν, ὑπῆρχαν ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ οἱ κατάλληλες προϋποθέ-

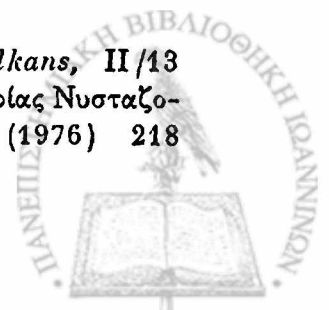
1. Χρ. Ροζάκη, «‘Ο πολιτικὸς λόγος τοῦ ‘Αλέξανδρου Παπαναστασίου γιὰ τὴ διεθνή θέση τῆς ‘Ελλάδας», στὸν τόμο *‘Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ὁ.π.*, σ. 379.

2. *Παπαναστασίου, Μελέτες - Λόγοι - ‘Αρθρα, ὁ.π.*, σ. 885 (ἄρθρο 18 τοῦ προγράμματος).

3. *Μελέτες - Λόγοι - ‘Αρθρα*, σ. 543. (‘Αρθρο στὴν «‘Εφημερίδα τῶν Βαλκανίων» τῆς 8 Μαρτίου 1928).

4. *Μελέτες - Λόγοι - ‘Αρθρα*, σ. 542 (στὸ ἴδιο ἄρθρο).

5. Πρβλ. τὴ διάλεξη τοῦ Παπαναστασίου στὸ Βουκουρέστι: *Les Balkans*, II/13 (1931) 16-17. Γιὰ τὴ γενικότερη κίνηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, βλ. καὶ Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, «Οἱ Βαλκανικὲς σπουδὲς στὴν ‘Ελλάδα», *Δωδώνη* 5 (1976) 218 κ.έ.



σεις για την εφαρμογή αυτής της πολιτικής. "Ας μή ξεχνοῦμε ακόμη ότι οι συνεχείς ανταγωνισμοί των Βαλκανικών κρατών, συχνά υποκινούμενοι από τις Μεγάλες Δυνάμεις, ήταν διαρκής απειλή για την ειρήνη στην Εὐρώπη και ότι οι Βαλκανικοί πόλεμοι υπῆρξαν τὸ προοίμιο τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Ἡ προσέγγιση ἐπομένως τῶν Βαλκανικῶν λαῶν θὰ συνέβαλλε στὴν ἐδραίωση τῆς εἰρήνης σ' αὐτὸ τὸ νευραλγικὸ χῶρο καὶ θὰ ἀποτελοῦσε εὐνοϊκὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν εἰρήνη στὴν Εὐρώπη¹.

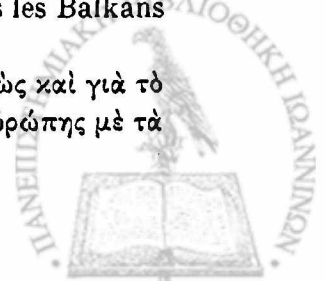
"Ας σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν πολιτικὴ συνένωση τῶν Βαλκανίων. Ἰδιαιτέρα ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Γαλλία ὑποστήριζαν τὴν ἰδέα τῆς Βαλκανικῆς Ἑνώσεως καὶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1925-1926 ἐπιχείρησαν νὰ θέσουν τὶς βάσεις γιὰ ἓνα «Βαλκανικὸ Λοκάρνο»², γιὰτὶ ἤθελαν νὰ ἀποτρέψουν τὴ διάδοση τοῦ κομμουνισμοῦ ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσι, ὅπως καὶ τὴν ἀναθεώρηση τῶν συνθηκῶν εἰρήνης πού θὰ διατάρασσε τὸ status quo στὰ Βαλκάνια. Ἄλλὰ ἐνῶ ἡ ἀφειρηρία τῶν δύο Δυνάμεων ἦταν ἴδια, τὰ μέσα καὶ οἱ σκοποὶ τους ἦταν διαφορετικοί. Ἡ Ἀγγλία ἐπιδίωκε νὰ δημιουργηθῆ ἓνας συνασπισμὸς στὰ Βαλκάνια, πού θὰ διέλυε τὴν Petite Entente - ὡς ὄργανο τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς - καὶ θὰ ἀπομόνωνε γιὰ τὸν ἴδιο λόγο τὴ Γιουγκοσλαβία. Ἐτσι ἤδη ἀπὸ τὸ 1925, μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Παγκάλου, ὑπέδειξε στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνησι νὰ προβῆ σὲ σχετικὲς διερευνήσεις καὶ νὰ ἔλθει σὲ συνεννοήσεις γιὰ τὴν πραγματοποίησι αὐτοῦ τοῦ «Βαλκανικοῦ Λοκάρνο». Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἡ Γαλλία ἐπιδίωκε ἓνα συνασπισμὸ, πού θὰ ἐνίσχυε τὴν Petite Entente καὶ θὰ ἐξασφάλιζε ἐξέχουσα θέσι στὴ Γιουγκοσλαβία³. Γενικότερα ὅμως ἡ γαλλικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἀπέβλεπε στὴ συνένωση ὄχι μόνο τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν κρατῶν τοῦ εὐρύτερου ΝΑ. χώρου, σὲ συμμαχίες πού θὰ προστάτευαν αὐτὲς τὶς περιοχὲς ἀπὸ τὸ γερμανικὸ ἐπεκτατισμὸ - πολιτικὴ πού ἐξέφραζε κυρίως ὁ Ἀριστείδης Briand.

Ὁ Ἀριστείδης Briand, ἀναμφισβήτητα ἐξέχουσα προσωπικότητα τοῦ Μεσοπολέμου, ὑπῆρξε ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὸ 1925 ὡς τὸ θάνατό του, τὸ 1932 - χωρὶς διακοπὴ-, παρὰ τὶς συνεχεῖς ἀλλαγὲς κυβερνήσεων καὶ τὴν τότε κυβερνητικὴ ἀστάθεια στὴ Γαλλία. Μὲ τὴν ιδιότητά του αὐτή, τὸ ἀναμφισβήτητο κύρος καὶ τὶς διασυνδέσεις του, ἐργάστηκε ἀποτελε-

1. Πρβλ. C. Michel - Durandin, «La France et les Balkans en 1934», *Studia Balcanica* 9 (1975) 15.

2. Κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Συμφωνίας τοῦ Λοκάρνο, πού ὑπογράφηκε στὸ Λοκάρνο τῆς Ἑλβετίας στὶς 16 Ὀκτωβρίου 1925 μεταξὺ Ἀγγλίας, Βελγίου, Γαλλίας, Γερμανίας, Ἰταλίας, Πολωνίας καὶ Τσεχοσλοβακίας. Ἡ συμφωνία αὐτὴ ἀποτελοῦσε ἓνα «σύστημα εἰρηνικῆς διευθετήσεως τῶν διαφορῶν μὲ βάση τὸ διεθνὲς status quo»: βλ. σχετικὰ Ch. Daneva - Mihova, «La politique de Locarno de l'Angleterre et de la France dans les Balkans en 1925 et 1926», *Etudes Historiques*, Σόφια 1960, κυρίως σ. 433 κ.έ.

3. Γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, καθὼς καὶ γιὰ τὸ γενικότερο πλέγμα τῶν σχέσεων καὶ συμφερόντων τῶν κρατῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μὲ τὰ Βαλκάνια, βλ. τὸ παραπάνω ἄρθρο τῆς Ch. Daneva - Mihova, σ. 433-461.



σματικά για τή σύναψη συμφωνιών (όπως τὸ Σύμφωνο Briand-Kellog, πού ἀπαγόρευε τὴν προσφυγή στὴν πολεμική βία, κ.ά.) καὶ τὴν ὑποστήριξη συνασπισμῶν πού θὰ συνένωναν τὴ Γαλλία, τὴν Ἀγγλία καὶ τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, γιὰ νὰ διασφαλίσει ἔτσι τὴ σταθερότητα καὶ τὴν εἰρήνη. Στὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν βρῆκε τὸ κατάλληλο ὄργανο γιὰ τὴν πολιτική του αὐτή, πού τὸ 1929 πῆρε τὴν τελική της μορφή στὸ σχέδιό του γιὰ τὴν «Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση», ἡ ὁποία θὰ περιλάμβανε ταυτόχρονα τὴν ἀποκατάσταση οἰκονομικῶν δεσμῶν καὶ τὴν ἐπέκταση σὲ ὅλα τὰ Εὐρωπαϊκὰ κράτη τοῦ συστήματος ἀσφαλείας τοῦ Λοκάρνο¹.

Ἡ προσπάθεια ἐπομένως τοῦ Παπαναστασίου ἦταν παράλληλη μὲ τὶς εὐρύτερες διπλωματικές κινήσεις τῶν Δυτικῶν Εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἰδέα τῆς «Πανευρώπης», πού διακήρυσσε ὁ Briand. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἡ ἰδέα τοῦ Παπαναστασίου γιὰ μιὰ βαλκανική συνεργασία δὲν φαίνεται οὐτοπιστική, ὅπως μερικές φορές χαρακτηρίστηκε ἀπὸ σύγχρονους του πολιτικούς ἢ ἀπὸ σημερινούς μελετητές²: ἐντάσσεται σὲ μιὰ εὐρύτερη κίνηση, ἀνταποκρίνεται γενικότερα σὲ ἓνα αἴτημα τῆς ἐποχῆς του καὶ εἰδικότερα στὴν ἄμεση ἀνάγκη ἐνισχύσεως τοῦ ΝΑ. Εὐρωπαϊκοῦ χώρου. Ἡ μεγάλη συμβολὴ τοῦ Παπαναστασίου εἶναι ὅτι συνέλαβε καὶ ἐξέφρασε αὐτὸ τὸ αἴτημα καὶ ὅτι ἀγωνίστηκε γιὰ νὰ τὸ ὑλοποιήσει. Τοῦτο ἐξηγεῖ γιατί ἡ πρότασή του γιὰ μιὰ Βαλκανική συνεννόηση ἔγινε μὲ ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση δεκτὴ ἀπὸ τὸ 27ο Συνέδριο Εἰρήνης πού συγκλήθηκε, ὅπως εἶπαμε, τὸ 1928 στὴ Γενεύη.

Τὸ Συνέδριο τῆς Γενεύης ἀνέθεσε στὸν ἴδιο τὸν Παπαναστασίου τὴν πραγματοποίηση τῆς προτάσεώς του. Ὁ Ἕλληνας πολιτικός ἀνέλαβε νὰ ὀργανώσει τὸ 1929 στὴν Ἀθήνα τὸ 28ο Διεθνὲς Συνέδριο Εἰρήνης, στὸ ὁποῖο καὶ προήδρευσε. Τὸ Συνέδριο τελοῦσε ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ πρωθυπουργοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου. Μὲ πρόταση τοῦ Παπαναστασίου ἀποφασίστηκε τότε νὰ συγκαλοῦνται Βαλκανικὲς Διασκέψεις κάθε χρόνο ἐκ περιτροπῆς σὲ μιὰ Βαλκανική πρωτεύουσα καὶ νὰ ἰδρυθῆ ἓνα Ἴνστιτούτο Βαλκανικῆς Συνεργασίας.

1. Βλ. J. Néré, *La Troisième République 1914-1940*, Παρίσι 1972, κυρίως σ. 69-70 καὶ 72. Εἰδικότερα γιὰ τὸν Ἄρ. Briand καὶ τὴν πολιτική του, βλ. G. Suarez, *Briand, sa vie, son oeuvre, avec son journal et de nombreux documents inédits*, κυρίως τόμ. VI (1952). Πρβλ. καὶ Δ. Κιτσίκη, «La Grèce et le projet Briand d' Union Européenne du 1er Mai 1930», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* XII (1965) 203-218.

2. Βλ. μεταξύ ἄλλων Κ. Σβολόπουλου, «Ὁ ‘Αλέξανδρος Παπαναστασίου καὶ ἡ διαβαλκανική συνεννόηση», στὸν τόμο *Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου*, σ. 398, γιὰ τὴν κρίση τοῦ Ἀ. Μιχαλακόπουλου. Πρβλ. καὶ Χρ. Ροζάκη, ὁ.π., σ. 384, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ «ὅτι οἱ ἐγγενεῖς δυσσχέριες ἦταν ἀξεπέραστες. Τουλάχιστον ἀναφορικὰ μὲ τὴ δυνατότητα πολυμεροῦς βαλκανικῆς συνεργασίας». Στὴν ἴδια σελίδα οἱ βασικὲς ἀντιρρήσεις τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν γιὰ τὴ βαλκανική συνεργασία. Ὡστόσο πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὰ κομμουνιστικὰ κόμματα δὲν ἀντιπροσώπευαν εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα καὶ ὅτι ἦταν φυσικὸ νὰ ἀντιστρατεύονται μιὰ ἔνωση πού θὰ ἐνίσχυε τὴν ἐπιρροή τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων καὶ μιὰ πολιτική πού ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὴν ἰδεολογία τους.

Ἡ πρόταση τοῦ Παπαναστασίου συνάντησε πολλές ὀργανωτικές καὶ οὐσιαστικές δυσκολίες, γιατί ἀρχικά ὀρισμένα Βαλκανικά κράτη πρόβαλαν σοβαρές ἀντιρρήσεις καὶ ἐπιφυλάξεις¹. Ὡστόσο, μὲ τις ἐργώδεις προσπάθειές του, ἡ Α' Βαλκανικὴ Διάσκεψη πραγματοποιήθηκε στὴν Ἑλλάδα στὶς 5-12 Ὀκτωβρίου 1930. Οἱ ἐργασίες τῆς Διασκέψεως ἔρχισαν στὴν Ἀθήνα καὶ ἔληξαν στοὺς Δελφούς, στὸ κέντρο τῶν ἀρχαίων Ἀμφικτυονίων. Ἔτσι ἡ Βαλκανικὴ Διάσκεψη τέθηκε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Δελφικῆς Ἰδέας, ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ εἶπε στὸν ἐμπνευσμένο χαιρετισμὸ του ὁ Ἄγγελος Σικελιανός². Σπουδαῖοι ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πολιτικῆς, Ἕλληνες καὶ ξένοι, οἱ ὁποῖοι διαπνέονταν ἀπὸ ἓνα κοινὸ ἐνθουσιασμό, ἔλαβαν μέρος σ' αὐτὴ τὴ Διάσκεψη³, πού ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ μιὰ οὐσιαστικὴ προσέγγιση καὶ συνεργασία ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι οἱ Βαλκανικὲς Διασκέψεις δὲν ἦταν ἓνας ἐπίσημος διακρατικὸς ὀργανισμὸς. Οἱ ἀποφάσεις τους δὲν εἶχαν ἐπίσημο χαρακτήρα καὶ δὲν δέσμευαν τὶς κυβερνήσεις τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν⁴. Ὡστόσο, ὅπως εἶναι εὐνόητο, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κυβερνήσεων γι' αὐτὸ τὸ θεσμὸ ἦταν ἐκδηλο καὶ ἡ ἐπιρροή τους στὶς ἀντίστοιχες ἐθνικὲς ἀντιπροσωπεῖες μεγάλη⁵. Τὰ μέλη τῶν ἀντιπροσωπειῶν ἦταν συνήθως πολιτικοί, πού εἶχαν παίξει ἢ ἐπαιζαν ρόλο στὴ δημόσια ζωὴ τῆς χώρας τους. Οἱ Βαλκανικὲς Διασκέψεις εἶχαν ἐπίσης κύρος διεθνές: τελοῦσαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, τὸ ἔργο τους ὑποστήριζε τὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Εἰρήνης καὶ τὸ Διεθνὲς Γραφεῖο Ἐργασίας, ἐνῶ τὸ Ἰνστιτοῦτο Carnegie γιὰ τὴν Εἰρήνη τὶς ἐνίσχυε οἰκονομικὰ μὲ ἐτήσια τακτικὴ ἐπιχορήγηση.

Οἱ πρῶτες τέσσερις Βαλκανικὲς Διασκέψεις συγκλήθηκαν κανονικὰ κάθε χρόνο σὲ τακτικὰ διαστήματα: ἡ Β' ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν Ἀγκυρα στὶς 19-26 Ὀκτωβρίου 1931 (σ' αὐτὴν παραβρέθηκε καὶ ἀπήχθη χαιρετισμὸ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κεμάλ, πράγμα πού δείχνει τὴ σημασία πού ἀπέδιδε στὸ θεσμὸ ἡ Τουρκικὴ κυβέρνησις)⁶, ἡ Γ' Διάσκεψη ἔγινε στὸ Βουκουρέστι στὶς 22-

1. Πρβλ. Χρ. Ροζάκη, ὁ.π., σ. 382. Βλ. ἐπίσης Β. Raditza, «Venizelos and the Struggle around the Balkan Pact», *Balkan Studies* 6 (1965) 124 καὶ 125.

2. *Les Balkans* I/3 (1930), 8-13.

3. Πρβλ. W. Miller, «The First Balkan Conference», σ. 562.

4. *Les Balkans* I/2 (1930) 1. Γενικὰ γιὰ τὶς Βαλκανικὲς Διασκέψεις, βλ. καὶ L. S. Stavrianos, *Balkan Federation, A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden Connecticut 1964, σ. 320 κ.έ.

5. Βλ. χαρακτηριστικὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ἑλ. Βενιζέλου: «Ἔργον εἶναι ἀκριβῶς τῶν μὴ ἐχόντων ὑπεύθυνον ἀρχὴν καὶ ὑπεύθυνον ἰδιότητα νὰ παρασκευάσουν τὸ ταχύτερον τὴν δημιουργίαν τῶν ὄρων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐπιτρέψουν εἰς τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς νὰ δώσουν τὸ χέρι ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον διὰ νὰ ἡμπορέσουν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν εἰρήνην»: Κ. Σβολόπουλου, ὁ.π., σ. 393. Πρβλ. καὶ Β. Raditza, ὁ.π., σ. 124.

6. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ χαιρετισμοῦ, βλ. *Les Balkans* II/13 (1931) 1-2.



27 Ὀκτωβρίου 1932 καὶ ἡ Δ' στὴ Θεσσαλονίκη στὶς 5-12 Νοεμβρίου 1933. Ἡ Ε' Βαλκανικὴ Διάσκεψη εἶχε προγραμματιστῆ νὰ συγκληθῆ κανονικὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1934 στὴν Κωνσταντινούπολη.

Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ ἀπαριθμήσω ὅλες τὶς δραστηριότητες καὶ τὶς ἀποφάσεις τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων. Ἀρκεῖ νὰ φυλλομετρήσει κανεὶς τὰ Πρακτικά¹, γὰρ νὰ διαπιστώσει τὸ εὖρος καὶ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων, καθὼς καὶ τὶς προσπάθειες καὶ τὴν πίστη τῶν μελῶν. Ὡστόσο θὰ ἀναφέρω ὀρισμένες ἀποφάσεις ἐνδεικτικὰς τῶν σκοπῶν καὶ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ. Στὴν Α' Βαλκανικὴ Διάσκεψη οἱ ἀντιπρόσωποι διακήρυξαν ὁμόφωνα τὴ θέλησή τους νὰ θέσουν ἐκτὸς νόμου τὸν πόλεμο καὶ νὰ ἐπιλύσουν τὶς διαφορὰς τους μὲ τρόπο εἰρηνικό². Ἡ Α' Διάσκεψη ἔκανε ἐπίσης ὁμόφωνα δεκτὴ τὴν ἀρχὴ τῆς Βαλκανικῆς Ἐνώσεως - ἰδέα καὶ ἰδανικό τοῦ Παπαναστασίου-, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελοῦσε «ἓνα συνασπισμὸ ἀνεξάρτητων ἔθνων, μέσα στὰ πλαίσια καὶ τὸ πνεῦμα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, καὶ σὲ καμιά περίπτωση δὲν θὰ ἔθιγε τὴν κυριαρχία τῶν κρατῶν-μελῶν τῆς καὶ δὲν θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ καταπνίξει τὶς ὑπάρχουσες ἐθνότητες»³. Γιὰ τὸ τόσο εὐαίσθητο καὶ κρίσιμο αὐτὸ θέμα εἶναι σκόπιμο, νομίζω, νὰ ἀναφέρω ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ διάλεξη τοῦ Παπαναστασίου στὸ Βουκουρέστι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1931, ὅπου διατυπώνονται οἱ βασικὲς θέσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ, ἀλλὰ καὶ οἱ σκοποὶ τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων: «Μὲ τὴν Ἐνωσιν... ἐπιθυμοῦμε νὰ ἐξασφαλίσουμε στὸν τόπο μας τὴν εἰρήνην κατὰ τρόπο μόνιμο... Ἐπιθυμοῦμε ἀκόμη νὰ καταστήσουμε ἀδύνατες τὶς ἐπιθέσεις τρίτων ἐναντίον μας καὶ θέλομε μὲ τὴ σειρά μας νὰ γίνουμε δυνατοὶ - ὄχι βέβαια μὲ τὴ δύναμη τῶν ὀπλων-, γὰρ νὰ κάνουμε σεβαστὰ τὰ δικαιώματά μας. Ἐπιθυμοῦμε νὰ σταματήσουμε τὶς ἐπεμβάσεις τῶν ξένων κρατῶν στὶς ἐσωτερικὰς μας ὑποθέσεις καὶ νὰ καταπνίξουμε τὸ στενὸ ἐθνικὸ ἔγλωσσμό τῶν διαφόρων Βαλκανικῶν ἔθνων. Θεωροῦμε ἀπαραίτητο αὐτὸς ὁ ἐθνικὸς ἔγλωσσμός νὰ δώσει τὴ θέσιν του στὴν ἄμιλλα καὶ στὴν ἀρμονικὴ συνεργασία. Τὸ σύνθημα «Τὰ Βαλκάνια στοὺς Βαλκανικοὺς λαοὺς» ἔχει τοῦτο τὸ νόημα, ὅτι οἱ Βαλκανικοὶ λαοὶ μποροῦν νὰ λύσουν μόνον τὶς διαφορὰς τους καὶ νὰ ὀργανώσουν τὶς συνεργασίας τους, ὥστε νὰ καταστῆ περιττὴ καὶ ἀδύ-

1. Γιὰ τὸ θέμα βλ. *Les Conférences Balkaniques*, Παρίσι 1930 κ.έ. καὶ τοὺς ἀντίστοιχους τόμους τοῦ περ. *Les Balkans*, ὅπου καταχωρίζονται τὰ Πρακτικά ὄλων τῶν Διασκέψεων, οἱ ἀποφάσεις καὶ οἱ δραστηριότητές τους, μαζὶ μὲ τὸ σχετικὸ ὕλικό (ἔγγραφα, ὑπομνήματα, ἐκθέσεις κ.λπ.). - Τὸ περιοδικὸ *Les Balkans* ἐκδιδόταν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ 1930 ὡς τὸ 1940 ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων καὶ ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ συνεργάτη τοῦ Παπαναστασίου Ξ. Λευκοπαρίδη (τόμοι I-XII). - Γιὰ τὸ ἔργο τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων, βλ. ἐπίσης L. S. Stavrianos, ὁ.π., σ. 232 κ.έ.

2. *Les Balkans*, I/2 (1930) 1 καὶ 17.

3. Βλ. Ἄλ. Παπαναστασίου, *Les Conférences Balkaniques et le Pacte Balkanique, Rapport soumis au XXXe Congrès Universel de la Paix*, Ἀθήνα 1934, σ. 7. Πρβλ. καὶ Χ. Ροζάκη, ὁ.π., σ. 381 καὶ Κ. Σβολόπουλου, ὁ.π., σ. 391.



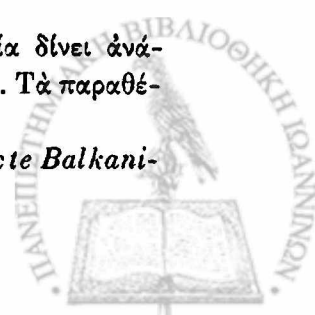
νατη ή επέμβαση τῶν ξένων Δυνάμεων. Μὲ ἄλλα λόγια αὐτὸ τὸ σύνθημα ἔχει ἀμυντικὴ καὶ ὄχι ἐπιθετικὴ ἔννοια». Ἀλλά, τονίζει ὁ Ἄλ. Παπαναστασίου, «οἱ συνενώσεις τῶν κρατῶν δὲν ἀποσκοποῦν νὰ καταπνίξουν ἢ νὰ συγχωνεύσουν τὶς ὑπάρχουσες ἐθνότητες». Δὲν εἶναι ἄρνηση τῶν πατρίδων, ἀλλὰ δὲν θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ εἶναι «ἄρνηση τῆς πατρίδας τῶν ἄλλων λαῶν»¹.

Οἱ Βαλκανικὲς Διασκέψεις θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ ὄργανο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς Ἑνώσεως. Ἀλλὰ οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Α' Διάσκεψης διέβλεψαν μὲ πολὺ ρεαλισμὸ ὅτι ἡ Ἑνωσις, πού ἦταν ὁ τελικὸς σκοπὸς τους, δὲν μπορούσε νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀμεση ἐπιδίωξή τους: ἔπρεπε πρῶτα νὰ ὑπερνικηθοῦν πολλὲς δυσκολίες καὶ ἀντιθέσεις, καθὼς ἦταν ἀκόμη νωπὲς οἱ μνήμες ἀπὸ παλαιᾶς διαφορὲς πού χώριζαν τοὺς λαοὺς τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ ὑπῆρχαν ἀκόμη οὐσιαστικὰ προβλήματα ἄλυτα. Ἡ ἀμεση ἐπιδίωξη τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων ἦταν λοιπὸν νὰ συμβάλουν στὴν προσέγγιση καὶ συνεργασία τῶν Βαλκανικῶν λαῶν καὶ νὰ ἐπεκτείνουν αὐτὴ τὴ συνεργασία σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος, στὶς οἰκονομικὲς, κοινωνικὲς, πνευματικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις².

Γι' αὐτὸ σὲ πρῶτο στάδιο ἐπιδίωξαν νὰ συντάξουν προσχέδια συμφωνιῶν (ἢ σύνταξη τῶν ἴδιων τῶν συμφωνιῶν ἦταν βέβαια ἔργο τῶν κυβερνήσεων) καὶ νὰ ιδρῦσουν διάφορους εἰδικούς διαβαλκανικοὺς ὀργανισμούς. Ἐτσι συνέταξαν ἓνα προσχέδιο οἰκονομικῆς συμφωνίας, πού ἀπέβλεπε σὲ μιὰ - πρὸς τὸ παρὸν μερικὴ - τελωνειακὴ ἔνωση καὶ σὲ κοινὸ προσανατολισμὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου γιὰ τὴν προστασία τῶν προϊόντων τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν. Ἐπίσης ἓνα προσχέδιο γιὰ τὴν ἐλεύθερη κυκλοφορία, ἐγκατάσταση καὶ ἐργασία τῶν ὑπηκόων κάθε Βαλκανικοῦ κράτους στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἑξὶ Βαλκανικῶν χωρῶν. Ἀκόμη ἵδρυσαν, ἤδη ἀπὸ τὸ 1930, τὴν Ὁμοσπονδία Βαλκανικοῦ Τύπου· τὸ 1931 τὴ Διαβαλκανικὴ Ταχυδρομικὴ Ἑνωσις (πού τέθηκε σὲ ἰσχὺ τὸ 1932 μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας), τὸ Διαβαλκανικὸ Γραφεῖο Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας - ἓνα εἶδος Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου - μὲ ἔδρα τὴν Κωνσταντινούπολη, καθὼς καὶ τὴν Ὁμοσπονδία τοῦ Τουρισμοῦ· τὸ 1932 τὴ Βαλκανικὴ Ἱατρικὴ Ἑνωσις. Καθιέρωσαν ἐπίσης τὴν ὀργάνωση Βαλκανικῶν Ἑβδομάδων γιὰ τὴν προβολὴ καὶ προώθηση τῶν διαβαλκανικῶν συναλλαγῶν. Ἀκόμη ἐκπόνησαν μελέτες γιὰ τὴν ἐνοποίηση τοῦ Δικαίου, κοινὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ, σιδηροδρομικὴ συνεργασία κ. ἄ. Παράλληλα πραγματοποιοῦσαν εἰδικὲς κατὰ κλάδους διαβαλκανικὲς συναντήσεις, λογοτεχνῶν καὶ καλλιτεχνῶν, ἀντιπροσώπων τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου, γιατρῶν καὶ νομικῶν, ἀγροτῶν καὶ ναυτικῶν, ἀντιπρο-

1. *Les Balkans* II/13 (1931) 10-25, τὸ κείμενο τῆς διαλέξεως, ἡ ὁποία δίνει ἀνάγλυφα τὴ θέση τοῦ Παπαναστασίου στὴν ὅλη ὑπόθεση τῆς Βαλκανικῆς Ἑνώσεως. Τὰ παραθέματα στὶς σελ. 17 καὶ 18.

2. Πρβλ. Ἄλ. Παπαναστασίου, *Les Conférences Balkaniques et le Pacte Balkanique*, σ. 7.



σώπων γυναικείων ὀργανώσεων, φοιτητῶν κ.ἄ., γιὰ ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων, οὐσιαστικὴ συνεργασία καὶ κοινὴ ἀντιμετώπιση καὶ προώθηση προβλημάτων τοῦ κλάδου τους¹. Αὐτὲς οἱ εἰδικὲς συναντήσεις ποὺ εἶχαν ἀπὸ τὴ φύση τους πρὸ περιορισμένους καὶ συγκεκριμένους στόχους, σὲ πλαίσιό πάντα διαβαλκανικό, εἶχαν ἄμεσα θετικὰ ἀποτελέσματα καὶ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο εὐνόησαν τὴ διάδοση τῆς βαλκανικῆς ιδέας σὲ εὐρύτερα στρώματα στὸ ἐσωτερικὸ κάθε Βαλκανικοῦ κράτους: τὴ διαμόρφωση μιᾶς βαλκανικῆς κοινῆς γνώμης. Ἔτσι ὀλοένα καὶ περισσότερες κοινωνικὲς ομάδες κατανοοῦσαν καὶ ἐνστερνίζονταν τὴν ἀνάγκη τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας.

Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς δραστηριότητες ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου συμμετεῖχε ἐνεργῶ καὶ συχνὰ ὑπῆρξε ὁ ἴδιος ἐμπνευστὴς τους. Ὡς βασικὸ στέλεχος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴ σωστὴ ὀργάνωση τοῦ θεσμοῦ. Ὡς πρόεδρος ἢ μέλος εἰδικῶν ἐπιτροπῶν μελέτησε καὶ ἐκπόνησε σχέδια καὶ προώθησε ἐπιμέρους ζητήματα. Μὲ ἄρθρα καὶ διαλέξεις, στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ, ἐπιχείρησε νὰ κάνει εὐρύτερα γνωστὴ τὴν ιδέα τῆς Βαλκανικῆς Ἐνώσεως, γιὰτὶ πίστευε ὅτι ἡ κίνησις δὲν ἔπρεπε νὰ παραμείνει ἡ ἰδεαλιστικὴ προσπάθεια μιᾶς περιορισμένης ομάδας πνευματικῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ νὰ ἀγγίξει εὐρύτερα στρώματα τῶν Βαλκανικῶν λαῶν. Μὲ τὸ θερμὸ ἐνθουσιασμὸ καὶ μὲ τὴν πίστη του στὴ βαλκανικὴ ιδέα κατόρθωσε νὰ κρατᾷ ἐνωμένους στὴν ἴδια πίστη τοὺς συνεργάτες του τῶν ἄλλων Βαλκανικῶν κρατῶν καὶ μὲ πραγματικὴ γνώση τοῦ χώρου καὶ τῶν προβλημάτων νὰ ὑπερνικᾷ τὶς δυσκολίες ποὺ μποροῦσαν νὰ κλονίσουν τὸ θεσμό².

Γιὰτὶ τέτοιες δυσκολίες ὑπῆρχαν. Ἡ κυριότερη προερχόταν ἀπὸ τὸ ἀκανθῶδες πρόβλημα τῶν μειονοτήτων, ποὺ ἡ Βουλγαρικὴ ἀντιπροσωπεΐα θεωροῦσε πρωταρχικό³. Τὸ θέμα εἶχε τεθῆ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ κατὰ τὴν Α' Βαλκανικὴ Διάσκεψη ὕστερα ἀπὸ ἐπιμονὴ τῶν Βουλγάρων καὶ παρὰ τὴν ἀντίθεση τῆς Γιουγκοσλαβικῆς ἀντιπροσωπεΐας. Ἡ Διάσκεψη ὅμως περιορίστηκε σὲ θέματα ἀρχῆς, τάχθηκε δηλ. γενικὰ ὑπὲρ τῆς προστασίας τῶν μειονοτήτων, καὶ ἀπέφυγε νὰ ἐξετάσει εἰδικὲς περιπτώσεις, ποὺ μποροῦσαν νὰ προκαλέσουν ἐπικίνδυνη διάσταση γνωμῶν. Ἀλλὰ τὸ θέμα τῶν μειονοτήτων θὰ ἀπασχολήσῃ ὅλες τὶς ἐπόμενες Βαλκανικὲς Διασκέψεις σὲ ἄμεση συνάρτηση πάντα μὲ ἓνα ἄλλο οὐσιαστικὸ θέμα, τὴν ἐκπόνηση δηλ. ἐνὸς προσχεδίου Βαλκανικοῦ Συμ-

1. Βλ. τὸ σχετικὸ ὕλικὸ στοὺς ἀντίστοιχους τόμους τοῦ περ. *Les Balkans*. Πρβλ. καὶ Παπαναστασίου, *Μελέτες-Λόγοι-Ἄρθρα*, σ. 719. Βλ. ἐπίσης Κ. Σβολόπουλου, ὁ.π., σ. 394, παρατηρήσεις τοῦ Παπαναστασίου γιὰ τὴ μὴ ἐμφαρμογὴ ἐκ μέρους τῶν κυβερνήσεων τῶν προτάσεων τῶν Διασκέψεων.

2. Πρβλ. *Les Balkans* VIII/9-12 (1936)129 κ.έ.

3. Σχετικὰ μὲ τὶς προηγούμενες ἐνέργειες τῆς Βουλγαρικῆς κυβερνήσεως στὰ πλαίσια τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν γιὰ τὸ θέμα τῶν μειονοτήτων, βλ. Ἀρετῆς Τούντα - Φεργάδη, *Ἑλληνο-βουλγαρικὲς μειονότητες. Πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφῶφ, 1924-1925*, (Δημοσ. Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 201), Θεσσαλονίκη 1986.



φώνου, πού άποτελοῦσε καί τόν κύριο σκοπό τῶν Διασκέψεων, άφοῦ θά ἤταν τὸ άποφασιστικό βῆμα γιά τήν πραγματοποίηση τῆς Βαλκανικῆς Ἑνωσης.

Ἡδη στή Β' Βαλκανική Διάσκεψη ὑποβλήθηκε ἀπό τήν Ἑλληνική ἀντιπροσωπεία ὑπόμνημα καί προσχέδιο Βαλκανικοῦ Συμφώνου, τὸ ὁποῖο εἶχε συντάξει ὁ καθηγητής τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου στό Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης Ἰωάννης Σπυρόπουλος¹. Τὸ προσχέδιο περιλάμβανε τήν ἀρχή τῆς μὴ ἐπιθέσεως, τῆς εἰρηνικῆς ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν καί τῆς ἀμοιβαίας βοήθειας. Ἀλλά ἡ Βουλγαρική ἀντιπροσωπεία ἀντέδρασε ἀκόμη καί στήν κατ' ἀρχήν συζήτηση τοῦ προσχεδίου, κυρίως γιὰτὶ δὲν δεχόταν τήν ἀρχή τῆς ἀμοιβαίας βοήθειας πρὶν δοθῆ ἱκανοποιητικὴ λύση στό ζήτημα τῶν μειονοτήτων. Ἡ Ρουμανική καί ἡ Γιουγκοσλαβική ἀντιπροσωπεία ἐκφράστηκαν τότε ὑπὲρ τῆς ἀναβολῆς. Ἐτσι τελικὰ ἀποφασίστηκε νὰ ἀνατεθῆ σὲ μιὰ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὸν Παπαναστασίου νὰ μελετήσῃ τὸ προσχέδιο, νὰ ἐπιφέρει βελτιώσεις κοινῆς ἀποδοχῆς καί νὰ ὑποβάλλῃ τὶς προτάσεις τῆς στήν ἐπόμενη Διάσκεψη.

Ὅταν ὅμως τὸ 1932 ἡ Γ' Βαλκανική Διάσκεψη κλήθηκε νὰ συζητήσῃ στό Βουκουρέστι τὸ κείμενο πού ὑπέβαλε ἡ ἐπιτροπὴ, ἡ Βουλγαρική ἀντιπροσωπεία ἀπειλήσῃ νὰ ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τὴ Διάσκεψη, ἂν πρὶν ἀπὸ τὴ συζήτηση καί υἱοθέτηση τοῦ προσχεδίου δὲν συνάπτονταν διμερεῖς συμφωνίες γιά τὶς μειονότητες. Ἡ Διάσκεψη δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποδεχθῆ ἓνα τέτοιο ἔργο, γιὰτὶ ἡ σύναψη συμφωνιῶν ἦταν ἔργο τῶν κυβερνήσεων καί οἱ Βαλκανικὲς Διασκέψεις - θεσμὸς μὴ κρατικὸς - δὲν μπορούσαν νὰ ἐπιβάλλουν τὴ θέλησή τους ἄλλ' οὔτε καί νὰ ἐξαρτήσουν τὶς ἐργασίες τους ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ ἢ μὴ τῶν εὐχῶν τους ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις. Τὸ ἔργο τους ἦταν νὰ προετοιμάσουν τὸ ἔδαφος γιά τὶς ἐπίσημες συμφωνίες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ Ἀλβανική ἀντιπροσωπεία, πού στή Β' Διάσκεψη εἶχε ταχθῆ ὑπὲρ τῶν βουλγαρικῶν ἀπόψεων, ὅχι μόνο δὲν συμφώνησε τώρα μὲ τὶς βουλγαρικὲς θέσεις ἀλλὰ ἀπειλήσῃ μὲ τὴ σειρά τῆς νὰ ἀποχωρήσῃ, ἂν ἡ Διάσκεψη δὲν συζητοῦσε καί δὲν υἱοθετοῦσε τὸ προσχέδιο. Ἐτσι ἡ Βουλγαρική ἀντιπροσωπεία ἀποχώρησε καί τὸ προσχέδιο ἔγινε ὁμόφωνα δεκτὸ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἀντιπροσωπεῖες².

Τὸ Προσχέδιο περιλάμβανε πέντε κεφάλαια. Τρία ἀπὸ αὐτὰ - τὸ 1ο, τὸ 2ο καί τὸ 5ο - ἀναφέρονταν στή διαδικασία γιά τὴν εἰρηνικὴ ἐπίλυση τῶν διαφορῶν. Τὸ 3ο στήν ἀμοιβαία βοήθεια καί τὸ 4ο στήν προστασία τῶν μειονοτήτων. Τὸ 4ο κεφάλαιο περιεῖχε καί τὴν πρόταση νὰ ἰδρυθῆ ἓνα ἔθνικὸ Γραφεῖο Μειονοτήτων σὲ κάθε Βαλκανικὸ κράτος καθὼς καί μιὰ Διαβαλκανικὴ Ἐπιτροπὴ Μειονοτήτων, γιά νὰ μελετήσῃ τὰ προβλήματα καί νὰ ὑποβάλλῃ προτάσεις³.

1. Γιά τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ προσχεδίου (πρόταση Σπυροπούλου), βλ. *Les Balkans* II 7 (1931) 37-45 καί 12 (1931) 35-44. Ἄλ. Παπαναστασίου, *Les Conférences Balkaniques et le Pacte Balkanique*, σ. 10-19.

2. Βλ. *Les Balkans* III /1-2 (1932) 6-7, 70 κ.έ., 73 κ.έ. Ἄλ. Παπαναστασίου, ὁ.π., σ. 13-14.

3. Γιά τὸ τελικὸ κείμενο τοῦ Προσχεδίου, βλ. *Les Balkans* III /1-2 (1932) 172-179 (γιά τὶς μειονότητες, σ. 176).

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ἔθετε φραγμὸ στὴ μονοπώληση τοῦ προβλήματος καὶ ἡ προστασία τῶν μειονοτήτων δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ἐκμεταλλεύσεως γιὰ λόγους ἐθνικιστικούς¹. Τὸ Προσχέδιο τοῦ Συμφώνου ἀποτελεῖ ἀξιωματικὴ πρόοδος σὲ σύγκριση μὲ ἄλλες σύγχρονες συμφωνίες, καὶ ὡς πρὸς τὸ γενικὸ πνεῦμα καὶ ὡς πρὸς τὴ διαδικασία ἐπιλύσεως τῶν διαφορῶν.

Ἡ Δ' Βαλκανικὴ Διάσκεψη τῆς Θεσσαλονίκης (Νοέμβριος 1933) ἐπικύρωσε τὸ Προσχέδιο καὶ ἐξέφρασε τὴν εὐχὴ νὰ συναφθῇ ἓνα πολιτικὸ Βαλκανικὸ σύμφωνο, βασισμένον στὶς ἀρχές τοῦ προσχεδίου τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων, στὸ ὁποῖο οἱ κυβερνήσεις θὰ ἐπέφεραν τὶς ἀπαραίτητες βελτιώσεις. Πρέπει νὰ ὑπογραμμιστῇ τὸ γεγονός ὅτι τὴν εὐχὴ αὐτὴ ψήφισε καὶ ἡ Βουλγαρικὴ ἀντιπροσωπεία, ἐκφράζοντας ὡστόσο ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις. Ἡ συμμετοχὴ καὶ πάλι τῆς Βουλγαρίας στὶς ἐργασίες τῆς Δ' Διασκέψεως δείχνει, ὅπως τόνισε τότε ὁ Ἀλ. Παπαναστασίου, τὸ πνεῦμα ἐγκαρδιότητος καὶ κατανόησης πού, παρὰ τὶς διαφωνίες καὶ τὶς διαφορές, πρυτάνευε στὶς Βαλκανικὲς Διασκέψεις². Τὸ Προσχέδιο τοῦ Βαλκανικοῦ Συμφώνου ἀπέτελεσε ἔτσι τὸ ἐπιστέγασμα τῶν προσπαθειῶν τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων, πού ὄχι μόνον πρῶτες διατύπωσαν τὴν ἰδέα ἀλλὰ καὶ μελέτησαν τὴν ἐφαρμογὴ του σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴν τελικὴ ὑπογραφή τοῦ Συμφώνου.

Στὶς 9 Φεβρουαρίου 1934 τέσσερα Βαλκανικὰ κράτη, ἡ Γιουγκοσλαβία, ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ρουμανία καὶ ἡ Τουρκία, ὑπέγραψαν στὴν Ἀθήνα τὸ *Σύμφωνο Βαλκανικῆς Συνεννόησης*, ὕστερα ἀπὸ συντονισμένες προσπάθειες καὶ ἐκτεταμένους διπλωματικούς χειρισμούς.

Πράγματι, κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1933 καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 1934 τὰ Βαλκάνια ὑπῆρξαν τὸ πεδίο μιᾶς πυρετώδους διπλωματικῆς δραστηριότητος, στὴν ὁποία ἀναμείχθηκαν καὶ οἱ Μεγάλαις Δυνάμεις καὶ ἰδιαίτερα ἡ Γαλλία. Γιατὶ τὸ Βαλκανικὸ Σύμφωνο δὲν ἦταν μιὰ περιορισμένου ἐνδιαφέροντος τοπικὴ συμφωνία: εἶχε γιὰ κύριον στόχο νὰ θέσει φραγμοὺς στὶς οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς βλέψεις κυρίως τῆς χιτλερικῆς Γερμανίας ἀλλὰ καὶ τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας στὰ Βαλκάνια, μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ status quo καὶ τὴ διατήρηση τῆς ἰσορροπίας δυνάμεων σ' αὐτὸ τὸν ἰδιαίτερα εὐαίσθητο χῶρο³.

Ἡ γενικὴ κρίση, πού εἶχε ἤδη ἀρχίσει, ἔκανε ἐπιτακτικότερη τὴν ἀνάγκη συνεργασίας τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν. Μετὰ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 1929-33 καὶ ἡ πολιτικὴ κατάσταση εἶχε τώρα περάσει σὲ ἐπικίνδυνη φάση: στὶς 30 Ἰανουαρίου 1933 ὁ Ἀδόλφος Χίτλερ ἔγινε καγκελλάριος τοῦ Γ' Ράιχ. Γιὰ τὴ

1. Ἀλ. Παπαναστασίου, *Les Conférences Balkaniques et le Pacte Balkanique*, σ. 15-16.

2. Στὸ ἴδιο, σ. 19. Πρβλ. *Les Balkans* IV /14-15 (1933) 1073.

3. Chr. Daneva-Mihova, «La diplomatie française et la préparation du pacte balkanique (1934)», *Studia Balcanica* 9 (1975) 31.



Γερμανία αλλά και για όλη την Ευρώπη άρχιζε μια νέα κρίσιμη εποχή. Από τους πρώτους στόχους του Χίτλερ ήταν να κλονίσει τη Συνθήκη των Βερσαλλιών θέτοντας θέμα άναθεωρήσεως και να άποδυναμώσει την Κοινωνία των Έθνών, από την όποια και άποσύρθηκε τον Οκτώβριο του 1933¹. Παράλληλα, ή Γερμανία, έπωφελούμενη από την παγκόσμια οικονομική κρίση, που είχε πλήξει με κάποια καθυστέρηση και τὰ Βαλκάνια², ανέπτυξε μια πολιτική οικονομικής διεισδύσεως στις Βαλκανικές χώρες, πράγμα που θα ένίσχυε, όπως πίστευε, και την πολιτική της έπιρροή. Από την άλλη πλευρά, ή Ιταλία προσπαθούσε να ασκήσει πολιτική κηδεμονίας και ήγεμονεύσεως στα Βαλκάνια, χρησιμοποιώντας συχνά μεθόδους και μέσα οικονομικά³. Ο άγροτικός χαρακτήρας τής οικονομίας των Βαλκανικών χωρών άνάγκασε τις κυβερνήσεις τους να στραφοϋν για οικονομικούς λόγους προς τις Ιταλικές (ή Βουλγαρία και ή Τουρκία) και τις γερμανικές (ή Βουλγαρία, ή Γιουγκοσλαβία και ή Ελλάδα) άγορές⁴. Και τοϋτο γιατί οι δύο αυτές βιομηχανικές χώρες - και ιδιαίτερα ή Γερμανία-, που είχαν άνάγκη άγροτικών προϊόντων, έφάρμοζαν την πολιτική των ανταλλαγών (clearing), ένω ή Αγγλία και ή Γαλλία κάλυπταν τὸ κύριο μέρος των άναγκών τους σέ άγροτικά προϊόντα με είσαγωγές από τις άποικίες τους. Άρκει να σημειωθῆ ότι ήδη τὸ 1933 ή Γερμανία κατείχε την πρώτη θέση στις είσαγωγές - έξαγωγές στην Ελλάδα και ότι ήταν ή πρώτη ανάμεσα στις χώρες-προμηθευτές καθώς και στις ανταλλαγές στη Βουλγαρία, όπου άπορροφοϋσε τὸ 49% των έξαγωγών αϋτῆς τῆς χώρας, ένω ή Γαλλία κατείχε στη Βουλγαρία μόλις την ένατη θέση ως προμηθευτής και την πέμπτη στις έξαγωγές⁵. Ταυτόχρονα οι διεθνείς κεντρόφυγες και άναθεωρητικές τάσεις που ύποστηρίζονταν από τῆ Γερμανία είχαν μεγάλο αντίκτυπο στη Βουλγαρία και συγκινοϋσαν τῆ βουλγαρική κοινή γνώμη.

Για όλους αϋτούς τούς λόγους ή Γαλλία, που και προηγουμένως είχε δείξει ιδιαίτερο ένδιαφέρον για τὰ πράγματα τῆς Άνατολικῆς και Νοτιοανατολικῆς Ευρώπης, ανέλαβε τώρα νέες πρωτοβουλίες για τῆ ένίσχυση των σταθερών πολιτικών της έπιδιώξεων στην περιοχή. Οι γαλλικές κυβερνήσεις έργάστηκαν για να δημιουργήσουν ένα αντίβαρο στις δυσμενείς διεθνείς συγκυρίες. Καθώς τὸ πολιτικό κλίμα είχε από τὸ 1933 μεταβληθῆ και είχε άνατραπῆ ή ίσορροπία

1. Βλ. J. Néré, *La Troisième République*, ό.π., σ. 119, 121. Τὸν ίδιο χρόνο άποχώρησε και ή Ιαπωνία.

2. P. Arson, «Les Conférences Balkaniques 1930-1933», *Studia Balcanica* 11 (1977) 8 κ.έ., όπου ένδιαφέροντα στοιχεία για τῆν οικονομική κατάσταση.

3. Ch. Daneva-Mihova, «Pacte Balkanique», ό.π., σ. 34.

4. C. Michel-Durandin, «La France et les Balkans en 1934», *Studia Balcanica* 9 (1975) 18. Πρβλ. έπίσης *Les Balkans*, όπου από τὸ 1932 παρέχονται σημαντικά στοιχεία για τις έμπορικές συναλλαγές των Βαλκανικών κρατών.

5. V. Bojinov, «Certains aspects des relations franco-bulgares (1933-1935)», *Studia Balcanica* 9 (1975) 23.



δυνάμεων στην Εύρώπη, επιβάλλονταν νέοι προσανατολισμοί. “Ετσι ή Γαλλία υποστήριξε την είσοδο στην Κοινωνία των ‘Εθνών της Σοβιετικής “Ενωσης, πού έγινε μέλος του διεθνούς αυτού οργανισμού τον Σεπτέμβριο του 1934. ‘Επίσης προσπάθησε να ενισχύσει την Petite Entente (Γιουγκοσλαβία - Ρουμανία - Τσεχοσλοβακία) και υποστήριξε την ίδρυση της Βαλκανικής Συνεννόησης. Παράλληλα και ή Σοβιετική “Ενωση υποστήριξε τις πρωτοβουλίες για τή σύναψη Βαλκανικού Συμφώνου¹.

‘Η έξωγενής αυτή διπλωματική προετοιμασία του Βαλκανικού Συμφώνου έγινε σε μιὰ εποχή πού ή κίνηση για τή Βαλκανική “Ενωση έπαιρνε στο έσωτερικό της Χερσονήσου διαστάσεις, και τò σύνθημα «Τὰ Βαλκάνια στους Βαλκανικούς λαούς» κέρδιζε ευρύτερες μάζες. ‘Η συμβολή των Βαλκανικών Διασκέψεων στο θέμα αυτό υπήρξε, όπως είδαμε, μεγάλη. Είναι άναμφισβήτητο ότι οι Βαλκανικές Διασκέψεις, με τις συντονισμένες και συστηματικές προσπάθειες για τή βελτίωση των σχέσεων, τήν προσέγγιση και συνεργασία των Βαλκανικών λαών σε ποικίλους τομείς και κυρίως με τήν εκπόνηση του Προσχεδίου, προετοίμασαν ουσιαστικά τò έδαφος για τήν υπογραφή του Συμφώνου.

‘Ωστόσο τò Σύμφωνο διέφερε από τò Προσχέδιο πού είχαν υιοθετήσει οι Βαλκανικές Διασκέψεις². Γιατί, όπως προανέφερα, τò Προσχέδιο βασιζόταν στην αρχή της μη επιθέσεως και της ειρηνικής επιλύσεως των διαφορών, στην άμοιβαία βοήθεια και στην προστασία των μειονοτήτων. ‘Ενώ τò Σύμφωνο, στην προσπάθεια να σεβαστή τις ήδη υπάρχουσες συμφωνίες, να διατηρήσει τò έδαφικό καθεστώς και να μη δημιουργήσει προβλήματα στην έξωτερική πολιτική των κρατών -μελών, περιορίστηκε να περιλάβει τήν άμοιβαία έξασφάλιση των συνόρων μόνον ανάμεσα στα συμβαλλόμενα Βαλκανικά κράτη (άρθρο 1), καθώς και τήν υποχρέωση των μελών του να μην προβούν σε καμιά πολιτικού περιεχομένου πράξη με Βαλκανικά κράτη εκτός του Συμφώνου χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με τὰ άλλα μέλη (άρ. 2). Αυτή ή βασική διαφορά όφείλεται πρωταρχικά στη ζωτική επιθυμία των τεσσάρων κρατών να διασφαλιστούν από τις κινήσεις της Γερμανίας, πού, όπως είδαμε, απέβλεπαν στην άναθεώρηση των μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνθηκών και του έδαφικού καθεστώτος πού άπέρρευε από αυτές - κινήσεις άναθεωρητικές πού είχαν μεγάλη άπήχηση στη Βουλγαρία. ‘Επίσης τò Σύμφωνο άποσκοπούσε να διαφυλάξει τὰ συμβαλλόμενα μέρη από τήν ολοένα και μεγαλύτερη διείσδυση της ‘Ιταλίας

1. Βλ. γενικά *Studia Balcanica* 9 (1975): *La politique française et les Balkans, 1933-1936* (Colloque historique franco-bulgare, Paris, les 17 et 18 novembre 1972) και ιδιαίτερα τὰ άρθρα των C. Michel-Durandin (σ. 13-20), Ch. Daneva-Mihova (σ. 31-51) και P. Renouvin (σ. 53-58). ‘Επίσης *Studia Balcanica* 11 (1977): *La préparation diplomatique du pacte balkanique 1934*.

2. Για τις διαφορές ανάμεσα στο Προσχέδιο και στο Σύμφωνο, βλ. ‘Αλ. Παπαναστασίου, *Les Conférences Balkaniques et le Pacte Balkanique*, σ. 23 κ.έ. Πρβλ. Κ. Σβολόπουλου, *δ.π.*, σ. 396 κ.έ.



στήν 'Αλβανία. Σε χωριστό πρωτόκολλο όριζόταν ότι ή ισχύς του Συμφώνου ήταν διετής, με τή δυνατότητα αυτόματης ανανέωσης για πέντε και για άλλα έπτά χρόνια (άρ. 8). 'Επίσης τά κράτη-μέλη δήλωναν ρητά ότι τó Σύμφωνο δέν στρεφόταν έναντίον καμιάς έξωβαλκανικής δύναμης, άλλ' ότι σκοπός του ήταν νά έξασφαλίσει τά βαλκανικά σύνορα έναντίον κάθε επιθέσεως από άλλα Βαλκανικά κράτη (άρ. 2). "Ότι ήταν έπομένως ένα «όργανο άμυνας» (άρ. 7) και όχι ένας επιθετικός συνασπισμός¹.

Μιά άλλη διαφορά από τó Προσχέδιο ήταν ή άπουσία τής 'Αλβανίας και τής Βουλγαρίας. 'Η 'Αλβανία δέν κλήθηκε νά λάβει μέρος, γιατί τά μέλη του Συμφώνου ήθελαν νά άποφύγουν προστριβές με τήν 'Ιταλία και γιατί ή έντονη Ιταλική παρουσία σ' αυτή τή χώρα προκαλοῦσε φόβους για τήν ανάμειξη μη βαλκανικών παραγόντων στα πράγματα τής χερσονήσου. 'Η περίπτωση τής Βουλγαρίας ήταν διαφορετική. 'Η Βουλγαρία κλήθηκε, αλλά άρνήθηκε νά συμμετάσχει, γιατί ήθελε νά καταστήσει φανερό ότι δέν παραιτείται από τις έδαφικές διεκδικήσεις της. Δήλωσε ώστόσο ότι ήταν πρόθυμη νά συνάψει διμερείς συμφωνίες μη επιθέσεως με τά γειτονικά της κράτη². Παρόλο πού οί συμφωνίες αυτές δέν παρείχαν τά ίδια με τó Σύμφωνο έξέγγυα, οί κυβερνήσεις τών τεσσάρων χωρών δέχτηκαν κατ' άρχήν νά υπογράψουν ταυτόσημες διμερείς συμφωνίες.

'Ωστόσο στη Βουλγαρία διατυπώθηκαν έναντίον του Συμφώνου δριμύτατες επικρίσεις, πού έντοπίζονταν σε δύο κυρίως σημεία: ότι τó Σύμφωνο άποσκοποῦσε α) νά άπομονώσει τήν Βουλγαρία και β) νά τής στερήσει τó δικαίωμα αναθεωρήσεως τών συνόρων. 'Ως πρός τó πρώτο σημείο οί επικρίσεις δέν εύσταθοῦσαν, γιατί ή Βουλγαρία μόνη της δέν δέχτηκε νά συμμετάσχει και γιατί τó Σύμφωνο στο 3ο άρθρο του προέβλεπε ακριβώς τή δυνατότητα προσχωρήσεώς της. 'Εξάλλου ή Βουλγαρία είχε αντίδρασει έντονα και στο Προσχέδιο τών Βαλκανικών Διασκέψεων, τó όποιο περιλάμβανε και τó θέμα της προστασίας τών μειονοτήτων πού τόσο τήν ένδιέφερε. "Όσο για τó δεύτερο σημείο, δηλ. τήν αναθεώρηση τών συνόρων, όπως σωστά τότε παρατήρησε ó Ρουμάνος αντιπρόσωπος Titulescu, τά Βαλκανικά κράτη δέν θά μπορούσαν νά δημιουργήσουν σχέσεις φιλικές, αν τά σύνορά τους διαρκώς άμφισβητοῦνταν³.

Στήν 'Ελλάδα ή αντίδραση ήταν επίσης έντονη. Στήν έξουσία βρισκόταν τότε τó Λαϊκό Κόμμα. 'Η αντιπολίτευση, δηλ. τó κόμμα τών Φιλελευθέρων, τά

1. Για τó κείμενο του Συμφώνου βλ. Κ. Σβολόπουλου, «Le problème de la sécurité dans le Sud-Est Européen de l'entre-deux-guerres: à la recherche des origines du Pacte Balkanique de 1934», *Balkan Studies* 14 (1973) 247-292 - στις σ. 290-291 τó Σύμφωνο και 291-292 τó Μυστικό Πρωτόκολλο.

2. *Les Balkans* V/1-2 (1934) και VI/7 (1934) 370.

3. Ο Nicolas Titulescu, ύπουργός τών 'Εξωτερικών τής Ρουμανίας και σημαντική πολιτική προσωπικότητα τής έποχής του Μεσοπολέμου, ανέπτυξε μεγάλη πρωτοβουλία για τήν ύπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου.



μικρὰ δημοκρατικὰ κόμματα καὶ ὁ Ἴω. Μεταξᾶς, καταψήφισαν τὸ Σύμφωνο, μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ἐπηρεάσει δυσμενῶς τὶς σχέσεις τῆς χώρας μας μὲ τὴν Ἰταλία - πού ἦταν ἰδιαίτερα φιλικὲς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ - καὶ νὰ δυσαρεστήσει ἴσως τὴ Μεγάλῃ Βρετανία ἢ καὶ ἄλλες δυνάμεις. Ἡ ἀντιπολίτευση παρατηροῦσε ἀκόμη ὅτι, σὲ περίπτωσι πολέμου ἐνὸς μέλους τοῦ Συμφώνου μὲ ἐξωβαλκανικὸ κράτος, ἦταν ἐνδεχόμενα μέλη τοῦ Συμφώνου νὰ βρεθοῦν σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα. Εἰδικότερα ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἐπέκρινε δριμύτατα τὸ Σύμφωνο. Ἰπέρμαχος ὁ ἴδιος τῆς πολιτικῆς τῶν διμερῶν συμφωνιῶν καὶ ἔχοντας ἐμπιστοσύνη στὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ἐλληνοτουρκικῆς σύμπραξης σὲ ὥρα κινδύνου καὶ στὴν ἐλληνοϊταλικὴ φιλία, θεωροῦσε τὸ Σύμφωνο ἀσύμφορο καὶ ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Μόνος ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση ὁ Ἄλ. Παπαναστασίου ὑποστήριξε τὸ Σύμφωνο, παρὰ τὶς ἐπιμέρους ἐπιφυλάξεις καὶ ἀντιρρήσεις του, πού ἐντοπιζόνταν κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὶς ἀποκλίσεις τοῦ Συμφώνου ἀπὸ τὸ Προσχέδιο. Ὁ Παπαναστασίου δὲν συμεριζόταν τοὺς φόβους τῆς ἀντιπολιτεύσεως καὶ δήλωσε ἐπίσημα, ὡς Ἕλληνας πολιτικὸς καὶ ὡς πρόεδρος τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων, ὅτι τὸ Σύμφωνο ἀποτελοῦσε ἓνα ἀποφασιστικὸ βῆμα πρὸς τὴν ἐδραίωσι τῆς εἰρήνης στὸ νευραλγικὸ αὐτὸ γῶρο. Γιὰ πρώτη φορὰ, τόνισε, Βαλκανικὰ κράτη, καὶ μάλιστα τὰ μεγαλύτερα, συμφώνησαν νὰ συνεργαστοῦν γιὰ τὴ διατήρησι τῆς εἰρήνης καὶ τὴν ἐγγύτησι τῶν βαλκανικῶν συνόρων. Κατὰ τὸν Παπαναστασίου ἡ σημασία τοῦ Συμφώνου δὲν ἔπρεπε νὰ ὑποτιμᾶται, ἔπρεπε ὅμως νὰ τεθῆ στὶς πραγματικὰς τῆς διαστάσεις. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ θέσι του ἦταν σαφής: ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα πολιτικὸν σύμφωνο, παρόμοιο μὲ ἄλλα διμερῆ καὶ τριμερῆ σύμφωνα, καὶ μόνον μὲ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων προσχώρησι καὶ τῶν ἄλλων Βαλκανικῶν κρατῶν θὰ ἀποκτοῦσε παμβαλκανικὸν χαρακτήρα. Ἐπομένως ἡ ὑπογραφή του, καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκτασι, δὲν κάλυπτε τὸ σκοπὸ πού εἶχε θέσει ὁ Παπαναστασίου καὶ πού ἦταν ἡ ἔνωσι ὅλων τῶν Βαλκανικῶν λαῶν σὲ ἓνα αὐτόνομον συνασπισμό².

Πάντως καὶ μὲ αὐτὴ τὴ μορφή τὸ Σύμφωνο δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει μόνιμα καὶ οὐσιαστικὰ ἀποτελέσματα, ἂν δὲν συνοδευόταν ἀπὸ μιὰ πραγματικὴ προσέγγισι καὶ συστηματικὴν συνεργασίαν τῶν λαῶν. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς κατανόησαν αὐτὴ τὴν ἀνάγκη, τὰ συμβαλλόμενα κράτη ἱδρυσαν ἓνα μόνιμον Συμβούλιο, πού δὲν προβλεπόταν ἀπὸ τὸ Σύμφωνο καὶ πού θὰ συνεδρίαζε τακτικὰ γι’ αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Καὶ λίγον ἀργότερα (τὸ Νοέμβριον τοῦ 1934) ἱδρυσαν ὡς βο-

1. Βλ. Β. Raditza, «Venizelos and the Struggle around the Balkan Pact», *Balkan Studies* 6 (1965) 119-130. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ὁ Ἑλ. Βενιζέλος τὶς διατύπωσε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίθεσι τῆς Ἰταλίας ἐναντίον τῆς Αἰθιοπίας (Ὀκτώβριος 1935), πού μετέβαλε ριζικὰ τὶς σχέσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

2. *Les Balkans* VIII/9-12 (1936) 142.



ηθητικό ὄργανο τὸ «Συμβουλευτικὸ Οἰκονομικὸ Συμβούλιο» μὲ σκοπὸ νὰ μελετήσῃ τοὺς τρόπους δραστηριοποιήσεως τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐμπορικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὰ Βαλκανικὰ κράτη - τομέα στὸν ὁποῖο εἶχαν κάνει σημαντικὴ προεργασία οἱ Βαλκανικὲς Διασκέψεις. Ἐξάλλου, γιὰ νὰ ἀγγίξει ἡ συνεργασία αὐτὴ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος καὶ γιὰ νὰ δημιουργηθῇ μιὰ κοινὴ βαλκανικὴ συνείδηση, ὅπως τὴν πίστευε ὁ Παπαναστασίου, τὸ Σύμφωνο εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὸ ἔργο εὐρύτερων κύκλων, εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ συστηματικὴ καὶ συγκροτημένη ὀργάνωση μὲ πείρα τῶν προβλημάτων, ὅπως ἦταν οἱ Βαλκανικὲς Διασκέψεις. Γι' αὐτὸ μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Συμφώνου ὁ ρόλος τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων ὄχι μόνον δὲν ἔληξε, ἀλλὰ ἀπέκτησε ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία, ὅπως ἐπανειλημμένα τόνισε ὁ Παπαναστασίου¹.

Ὡστόσο μετὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ Συμφώνου παρατηρήθηκε κάποια χαλάρωση στὸ ἔργο τῶν Ἐθνικῶν Ἐπιτροπῶν τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων, ποὺ λανθασμένα πίστευαν ὅτι τὸ Σύμφωνο ἱκανοποίησε τοὺς στόχους τους καὶ ὅτι ἡ συνέχιση τῆς προσπάθειας ἀνῆκε πιά στὶς κυβερνήσεις. Ἔτσι τὸ 1934 ἐγκαταλείφθηκε ὀριστικὰ ἡ σύγκληση τῶν Βαλκανικῶν Ἑβδομάδων καὶ ἄλλες διαβαλκανικὲς ἐκδηλώσεις. Στὴν κρίσιμη αὐτὴ καμπὴ τῆς Βαλκανικῆς Συνεννόησης, ποὺ κινδύνευε νὰ καταστήσει τὸ Βαλκανικὸ Σύμφωνο μιὰ τυπικὴ συμφωνία κυβερνήσεων, χωρὶς ἐνθουσιασμὸ, πίστη καὶ εὐρύτερη συμμετοχὴ, ὁ Παπαναστασίου ἀγωνίστηκε μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις του καὶ μὲ τὸ προσωπικὸ του κύρος, γιὰ νὰ καταστήσει συνειδητὴ καὶ στοὺς ἐνδιαφερομένους καὶ στοὺς διεθνεῖς ὀργανισμοὺς τὴν ἀνάγκη νὰ διατηρηθῇ ὁ θεσμὸς τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων. Ἀποκρυστάλλωση τῆς πίστεως του αὐτῆς καὶ τῶν προσπαθειῶν του εἶναι τὸ ἐμπεριστατωμένο ὑπόμνημα ποὺ ὑπέβαλε τὸ 1934 στὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, στὸ 30ο Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴν Εἰρήνη. Μαζὶ ὑπέβαλε καὶ ἔγινε δεκτὸ ἓνα κείμενο ἀποφάσεως σχετικὰ μὲ τοὺς σκοποὺς τοῦ Συμφώνου, ὅπου ὑπογράμμιζε τὴν ἀνάγκη συνεχίσεως τοῦ ἔργου τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων².

Ὡστόσο ἡ Ε' Βαλκανικὴ Διάσκεψη, ποὺ εἶχε προγραμματισθῆ νὰ γίνῃ στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1934 ἀναβλήθηκε γιὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἐπόμενου ἔτους, ὕστερα ἀπὸ ἐπέμβαση τῶν Ὑπουργῶν Ἐξωτερικῶν τῶν τεσσάρων κρατῶν-μελῶν τοῦ Συμφώνου³. Ἡ ἀναβολὴ αὐτὴ σήμανε οὐσιαστικὰ τὴ ματαίωσή της. Ὅχι γιὰτι πραγματικὰ τὸ Σύμφωνο εἶχε καλύψει τοὺς στόχους τῆς Διάσκεψης, ἀλλὰ γιὰτι τὸ κλίμα δὲν ἦταν πιά πρόσφορο γιὰ τέτοιες κι-

1. *IVe Conférence Balkanique, Salonique 5-12 novembre 1933, Documents officiels*, Ἀθήνα 1934, σ. 7-8 καὶ Ἄλ. Παπαναστασίου, *Les Conférences Balkaniques et le Pacte Balkanique*, σ. 26 κ.έ.

2. *Les Balkans VI 7 (1934) 356-7*. Βλ. Ἄλ. Παπαναστασίου, *Les Conférences Balkaniques et le Pacte Balkanique*, σ. 28 (τὸ σχέδιο). *IVe Conférence Balkanique*, σ. 8 (τὸ κείμενο τῆς ἀποφάσεως).

3. *Les Balkans VI/7 (1934) 353*.



νήσεις. Στὸ διεθνῆ ὄριζοντα ἡ παρουσία τοῦ Χίτλερ γινόταν ὀλοένα καὶ πιὸ ἀπειλητικὴ, ἐνῶ ἡ γερμανικὴ προπαγάνδα προσπαθοῦσε νὰ διεισδύσει στὰ Βαλκάνια, κυρίως στὴ Ρουμανία καὶ στὴ Βουλγαρία, μὲ σκοπὸ νὰ διασπάσει τὸ βαλκανικὸ συνασπισμὸ. Παράλληλα ἡ Ἰταλία, πού εἶχε ἤδη διεισδύσει στὴν Ἀλβανία, ἤλεγχε ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ δημόσιου βίου αὐτῆς τῆς χώρας.

Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν ἡ πολιτικὴ κατάσταση ἦταν κρίσιμη καὶ ἀσταθῆς. Σὲ κάθε Βαλκανικὸ κράτος ἐπεβάλλοντο τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπολυταρχικὰ καθεστῶτα. Μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση θὰ ἦταν, νομίζω, χρήσιμη γιὰ τὸ θέμα μας¹.

Στὴ Ρουμανία, ἡ πολιτικὴ κρίση ἄρχισε οὐσιαστικὰ μὲ τὴ δολοφονία τοῦ πρωθυπουργοῦ Ion Ch. Duca, στὶς 29 Δεκεμβρίου 1933 ἀπὸ ἓνα «τάγμα θανάτου» τῆς φασιστικῆς «Σιδηρᾶς Φρουρᾶς». Ὁ Duca εἶχε μόλις πρὶν ἀπὸ ἓνα μῆνα ἐκλεγῆ μὲ ἀπόλυτη πλειοψηφία καὶ εἶχε σχηματίσει μιὰ φιλελεύθερη κυβέρνησι. Ἀπὸ τίς πρῶτες πράξεις του ἦταν νὰ διαλύσει τὴν τρομοκρατικὴ ὀργάνωσι τῆς «Σιδηρᾶς Φρουρᾶς» - πράξι πού τοῦ στοίχισε τὴ ζωὴ. Μὲ τὴ δολοφονία του ὁ φιλελεύθερος κόσμος στὴ Ρουμανία δέχτηκε καίριο πλήγμα. Ὁ κοινοβουλευτισμὸς στὴν οὐσία καταλύθηκε καὶ ἐπιβλήθηκε λογοκρισία. Τὰ ἐπόμενα χρόνια χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ συνεχῆ προσπάθεια τῶν δημοκρατικῶν κομμάτων ἐναντίον τῆς ἀνόδου τοῦ φασισμού καὶ ἐναντίον τῶν προσπαθειῶν τοῦ βασιλέα Καρόλου Β' νὰ ἐγκαθιδρύσει καθεστῶς προσωπικῆς ἐξουσίας. Ἐνα λαϊκὸ ἀντιφασιστικὸ μέτωπο καὶ διάφορες ἐταιρεῖες καὶ ἐνώσεις δημοκρατικῆς προσπαθοῦσαν νὰ ἀντιστρατευθοῦν τίς χιτλερικῆς ὀργανώσεις πού δροῦσαν μὲ διάφορες ἡχηρῆς καὶ ἀπατηλῆς ἐπωνυμίες: «Ὅλα γιὰ τὴν Πατρίδα», «Κόμμα Ἐθνικοχριστιανικὸν» κ.λπ. Ὁ ἀγῶνας ἀνάμεσά τους θὰ λήξει στὶς 31 Μαρτίου 1938 μὲ πλήρη ἐπικράτησι τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ, μὲ τὸ νόμο πού διέλυσε τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ ἀπαγόρευσε τίς πολιτικῆς ἐνώσεις².

Στὴ Βουλγαρία, σταθμὸς στὶς πολιτικῆς ἐξελίξεις ἦταν τὸ πραξικόπημα τῆς 19 Μαΐου 1934 πού ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς. Τὸ πραξικόπημα χαρακτηρίστηκε ὡς «ἐθνικὴ κίνησι». Ἡ νέα ἐπαναστατικὴ κυβέρνησι «ἐθνικῆς ἐνότητος» ὑπὸ τὸν Κίμωνα Georgiεν διέλυσε τὴ Βουλῆ καὶ τὰ πολιτικὰ κόμματα καὶ ἐπέβαλε στὸν Τύπο λογοκρισία. Γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὰ μέτρα αὐτὰ ἐπικαλέστηκε στὴ διακήρυξί της τὴν πλήρη ἀποσύνθεσι τῶν κομμάτων, πού εἶχαν προκαλέσει ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ κρίσι καὶ κλονισμὸ τῆς οἰκο-

1. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἀφιερῶνεται σὲ κάθε τόμο τοῦ περ. *Les Balkans*, ἀπὸ τὸν τόμο IV (1933), εἰδικῆς σελίδες μὲ τὴν πολιτικὴν κατάσταση κάθε Βαλκανικοῦ κράτους τὸν ἀντίστοιχο χρόνον.

2. Βλ. σχετικὰ *Histoire chronologique de la Roumanie*, ὑπὸ τὴ διεύθυνσι τοῦ C. C. Giurescu, Βουκουρέστι 1976, σ. 273 κ.ε. Βλ. ἐπίσης *Les Balkans*, κυρίως V/5-6 (1934) 511-512, VI/7 (1934) 334-335, VI/10-11 (1934) 602-603, VII (1934) 128, 261-262, VIII (1936) 80-83, 215.



νομίας. Ἡ κρίση ὅμως δὲν ξεπεράστηκε μὲ τὴ νέα μορφή διακυβερνήσεως. Ἐπιπλέον, τὸν ἐπόμενο χρόνο ὁ βασιλιάς Βόρις, μορφή ἀμφιλεγόμενη, ἀπομάκρυνε τὴν κυβέρνηση Georgiεν, πού εἶχε ἀντιμοναρχικές τάσεις, διατήρησε ὅμως τὸ ἴδιο καθεστῶς. Οἱ κυβερνήσεις διαδέχονταν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη - κυβερνήσεις ἀπολυταρχικές, διορισμένες, πού δὲν εἶχαν κανένα λαϊκὸ ἔρεισμα καὶ δὲν στηρίζονταν στὴ λαϊκὴ ἐντολή, παρόλο πού στίς διακηρύξεις τους μιλοῦσαν «γιὰ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴν ἐξουσία», «γιὰ ἄμεση ἐπικοινωνία τῆς κυβέρνησης μὲ τὸ λαό». Οἱ κυβερνήσεις αὐτὲς δὲν εἶχαν σαφῆ καὶ συνεπῆ προσανατολισμὸ καὶ ὅπωςδήποτε δὲν μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἀποκατάσταση τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἀρχικὰ δὲν σημειώθηκαν ἀλλαγές στὴ στάση τῆς Βουλγαρίας ἀπέναντι στὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Καταβλήθηκε μάλιστα προσπάθεια προσεγγίσεως τῶν ἄλλων Βαλκανικῶν κρατῶν: ἔγιναν ἐνέργειες γιὰ ἐξομάλυνση τῶν διαφορῶν μὲ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ διάλογο μὲ τὴν Τουρκία. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα ἦταν τὸ 1937 ἡ ὑπογραφή Συμφώνου φιλίας μὲ τὴ Γιουγκοσλαβία, πού ἔθετε τέρμα σὲ μακροχρόνιες ὀξύτατες διαφορὲς ἀνάμεσά τους¹. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1937 πραγματοποιήθηκε ἐπίσημη ἐπίσκεψη τοῦ Ἵπουργοῦ Ἐξωτερικῶν τοῦ Γ' Ράιχ βαρῶνου M. von Neurath, σὰν ἔκφραση «τῆς παραδοσιακῆς φιλίας ἀνάμεσα στὴ Γερμανία καὶ τὴ Βουλγαρία». Ἡ γερμανικὴ ἐπιρροὴ ἐνισχύθηκε. Λίγο ἀργότερα ἐκδόθηκε ὁ νέος ἐκλογικὸς νόμος πού ἀπέκλειε κάθε συμμετοχὴ τῶν πολιτικῶν κομμάτων².

Στὴ Γιουγκοσλαβία οἱ πολιτικοὶ προσανατολισμοὶ ἦταν διαφορετικοί. Τὴ Γιουγκοσλαβία ὑποστήριζε σταθερὰ ἡ Γαλλία γιὰ νὰ δημιουργήσῃ στὴ ΝΑ Εὐρώπη μιὰ ἀντίρροπη δύναμη στὸ γερμανικὸ ἐπεκτατισμὸ καὶ στὴν πολιτικὴ τοῦ Χίτλερ. Ἡ Γιουγκοσλαβία, παρὰ τίς ἀλλαγές κυβερνήσεων καὶ τίς κυβερνητικὲς κρίσεις - πού ὡς ἓνα βαθμὸ ὀφείλονταν στίς αὐτονομιστικὲς καὶ κεντρόφυγες τάσεις-, ἀκολουθοῦσε σταθερὰ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ εἶχε ἀποβῆ σημαντικὸς παράγοντας τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινότητας. Ἀλλὰ στίς 9 Ὀκτωβρίου 1934 δολοφονήθηκε στὴ Μασσαλία ὁ βασιλιάς Ἀλέξανδρος μαζί μὲ τὸν Γάλλο Ἵπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Louis Barthou. Ἡ δολοφονία ἐτελέστηκε ἀπὸ Κροάτες αὐτονομιστὲς καὶ ἦταν ἔργο τρομοκρατικῶν ὀργανώσεων, πού εἶχαν διασυνδέσεις μὲ τοὺς ναζιστικοὺς κύκλους τοῦ Βερολίνου. Ἔτσι σωστὰ ἀποδόθηκε ἡ πράξη σὲ δάκτυλο τῶν χιτλερικῶν, μὲ σκοπὸ νὰ ἐξασθενήσουν ἐσωτερικὰ τὴν Γιουγκοσλαβία καὶ νὰ πλήξουν τὴ γαλλικὴ ἐπιρροὴ καὶ τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ. Γιατὶ ὁ Ἀλέξανδρος, πού ἦταν θερμὸς θιασώτης καὶ ὑποστη-

1. Πρβλ. Bojinov, *δ.π.*, σ. 25 καὶ Mihova, «Pacte Balkanique», σ. 31.

2. Βλ. *Les Balkans*, κυρίως IV/8-9 (1933) 84-85, IV/11 (1933) 448, IV/14-15 (1933) 950-951, V/5-6 (1934) 506-509, VI/7 (1934) 90-92, VI/10-11 (1934) 600-601, VII (1935) 116-121 379-389, VIII (1936) 72-75, 207-209.



ρικτής τής βαλκανικῆς συνεργασίας¹, ακολουθοῦσε σταθερά γαλλόφιλη πολιτική και ἐπιδίωκε στή χώρα του τήν ἐνότητα τῶν Νοτιοσλαβικῶν ἐθνικῶν ὁμάδων κάτω ἀπό τήν ἡγεσία τῶν Σέρβων. Για νά ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸ 1929 καταλύσει τὸν κοινοβουλευτισμὸ και εἶχε ἐπιβάλει ἕνα εἶδος προσωπικῆς δικτατορίας. ‘Η δολοφονία του ἐπιτάχυνε ἐν μέρει τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα: χωρὶς νά μεταβληθῆ ριζικά ἡ ἐξωτερική πολιτική τῆς χώρας και ἡ στενὴ συνεργασία μὲ τὴ Γαλλία, οἱ κυβερνήσεις ἐπιδίωξαν ὀρισμένα δειλὰ ἀνοίγματα πρὸς τὴ Γερμανία και τὴν ‘Ιταλία. Στὸ ἐσωτερικό, μὲ τὴν ἴδρυση και τὴ συμμετοχὴ στὴν κυβέρνηση τῆς Ριζοσπαστικῆς Γιουγκοσλαβικῆς ‘Ενώσεως, ἡ ὁποία συνένωνε τρία πολιτικά κόμματα πού ἀντιπροσώπευαν ἰσάριθμες πολιτικὲς ὁμάδες, ἐνισχύθηκε ἀποτελεσματικά τὸ ἐνωτικὸ πνεῦμα².

Στὴν ‘Αλβανία, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ἡ οἰκονομική και πολιτικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ‘Ιταλία γινόταν ὀλοένα και πιὸ μεγάλη, ἰδιαιτέρα μετὰ τὸ 1933. Στις 19 Μαρτίου 1936 ὑπογράφηκαν νέες συμφωνίες ἀνάμεσα στὴν ‘Ιταλία και τὴν ‘Αλβανία: εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὀρισμένοι ὅροι τῶν συμφωνιῶν μὲ πολιτικὸ και στρατιωτικὸ περιεχόμενο κρατήθηκαν μυστικοί. Οἱ συμφωνίες δὲν σήμαιναν βέβαια νέους προσανατολισμούς, ἀλλὰ ἐδραίωναν τὴν ἰταλικὴ παρουσία στή χώρα: σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς δημόσιας ζωῆς, στή διοίκηση και τὸ στρατὸ ἐπιβλήθηκαν ‘Ιταλοὶ ἐκπαιδευτὲς και ἐλεγκτές³.

‘Η περίπτωση τῆς Τουρκίας εἶναι ἰδιότυπη, γιατί τὸ ἀπολυταρχικὸ καθεστῶς πού ἐγκαθίδρυσε ὁ Κεμάλ δὲν ἦταν ἀπότοκο τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς και κοινωνικῆς κρίσης τοῦ Μεσοπολέμου στὰ Βαλκάνια, ἀλλὰ ὀφείλεται σὲ παλαιότερες ἐνδογενεῖς αἰτίες. Στὴν Τουρκία, μὲ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας (1923), ἡ Μεγάλὴ ‘Εθνοσυνέλευση τῆς ‘Αγκυρας ἐξέλεξε Πρόεδρο τὸν Μουσταφᾶ Κεμάλ, πού ἄσκησε προσωπικὴ διακυβέρνηση μὲ ἀπεριόριστες ἐξουσίες⁴. ‘Ο Κεμάλ ὡστόσο ἀντιπροσώπευε μιὰ ἀστική προοδευτικὴ και ἐθνικιστικὴ τάση, πού ἀποσκοποῦσε νά ἐκσυγχρονίσει και νά ἐξευρωπαϊάσει πολιτικά και κοινωνικά τὴ χώρα.

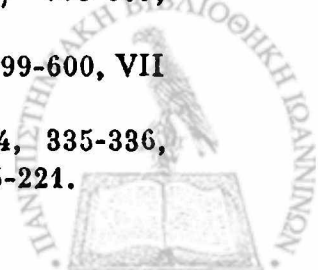
Στὴν ‘Ελλάδα, ἤδη ἀπὸ τὸ 1933 παρατηρεῖται μιὰ ἐπιδείνωση τοῦ πολιτικοῦ κλίματος, πού κορυφώθηκε τὴν 1η Μαρτίου 1935 μὲ τὸ στρατιωτικὸ

1. Για τὴ στάση τοῦ ‘Αλεξάνδρου τῆς Γιουγκοσλαβίας βλ. χαρακτηριστικὰ Β. Radizza, ὁ.π., σ. 120 - ἀντίθετα τὸ 1929 ὁ ‘Αλέξανδρος δὲν ἦταν ἐνθερμος ὑποστηρικτῆς τῆς Βαλκανικῆς συνεργασίας, γιατί φοβόταν τὸν ἀνεπίσημο χαρακτήρα της και γιατί ἤθελε ἡ πρωτοβουλία νά προέλθει ἀπὸ τὴ Σερβία: στὸ ἴδιο σ. 124.

2. *Les Balkans*, κυρίως V/5-6 (1934) 512-513, VI/10-11 (1934) 605-609, VII (1935) 132-137, 262-263, VIII (1936) 83-85, 221-223.

3. *Les Balkans*, κυρίως V/5-6 (1934), 506, VI/10-11 (1934), 599-600, VII (1935) 115-116, 258-259, VIII (1936) 70-71, 207.

4. *Les Balkans*, κυρίως V/5-6 (1933) 510, VI/7 (1934) 93-94, 335-336, VI/10-11 (1934) 603-605, VII (1935) 128-132, 262, VIII (1936) 215-221.



πραξικόπημα του κόμματος των Φιλελευθέρων. Ἡ καταστολή του επέφερε μεγάλη πολιτική και κοινωνική ἀναταραχή. Στόν Τύπο ἐπιβλήθηκε λογοκρισία. Ὁ Ἄλ. Παπαναστασίου ἀνάλωσε ὅλες τὶς δυνάμεις του, ὅπως εἶχε κάνει ὅλα τὰ τελευταῖα κρίσιμα χρόνια, γιὰ νὰ συμφιλιώσει τὰ πολιτικά κόμματα καὶ νὰ ἀποτρέψει τὴν ἀδελφοκτόνο σύγκρουση. Παρόλο πὺ βρισκόταν σὲ προσωπική κατ' οἶκον κράτηση, μὲ δηλώσεις (πὺ ἡ λογοκρισία δὲν ἐπέτρεψε νὰ δημοσιευθοῦν) καὶ μὲ ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας Ἄλ. Ζαῖμη πρότεινε σὰν μοναδικὴ λύση μιὰ κυβέρνηση ἐθνικῆς σωτηρίας. Ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὶς δηλώσεις του τῆς 4ης Μαρτίου 1935: «...τώρα δὲν εἶναι ἡ στιγμή νὰ ζητηθοῦν εὐθῦναι. Ὅ,τι προέχει εἶναι ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος πὺ κινδυνεύει ἀπὸ ἓνα ἀπηνῆ καὶ ἀνόσιον ἐμφύλιον σπαραγμόν, ὅμοιον τοῦ ὁποῖου δὲν ἀναγράφει ἡ ἱστορία μας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς πὺ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι ἐνεταφίασαν τὸν ἑλληνισμόν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος... Κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦν τὰς ἐνόπλους δυνάμεις τοῦ ἔθνους δι' ἓνα ἀδελφοκτόνον ἀγῶνα, τοῦ ὁποῖου ἀποτέλεσμα δὲν ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση τοῦ ἑνὸς μέρους τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὸν σφαγιασμόν τῶν τιμιωτέρων συμφερόντων τοῦ ἔθνους. Ἄλλ' ἐπάνω ἀπὸ τὰ κόμματα καὶ οἰαδήποτε πρόσωπα εἶναι: ἡ Ἑλλάς, τὸ μέλλον τῆς, ἡ ζωὴ τοῦ λαοῦ τῆς»¹. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα μίλησε καὶ μετὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος προτρέποντας γιὰ ἐθνικὴ συμφιλίωση καὶ ἀποφυγὴ ἀντεκδικήσεων. Μάταιες προσπάθειες. Ἀκολούθησαν οἱ ὑποτιθέμενες ἐκλογὲς τοῦ Ἰουνίου τοῦ '35 καὶ τὸ πραξικόπημα τῆς 10ης Ὀκτωβρίου 1935 γιὰ τὴν παλινόρθωση τῆς βασιλείας. Στὶς 25 Νοεμβρίου 1935 ἐπέστρεψε ὁ Γεώργιος Β' καὶ στὶς 4 Αυγούστου 1936 ἐγκαθιδρύθηκε ἡ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ. Ἐτσι ἔκλεισε ὁ κύκλος τῶν ἀπολυταρχικῶν καθεστώτων πὺ ἐπιβλήθηκαν στὰ Βαλκάνια.

Αὐτὴ ἡ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς πολιτικῆς καταστάσεως στὰ Βαλκάνια δείχνει ἀνάγλυφα ὅτι τὰ κράτη τῆς ΝΑ Εὐρώπης περνοῦσαν μεγάλη πολιτικὴ κρίση: παντοῦ ὁ κοινοβουλευτισμὸς εἶχε καταλυθῆ, παντοῦ εἶχαν ἐπιβληθῆ, συγκαλυμμένα ἢ φανερά, δικτατορίες, παντοῦ ὑπῆρχε λογοκρισία. Ἐνῶ στὸ διεθνῆ ὀρίζοντα ἦταν ἐκδηλα τὰ προμηνύματα τῆς θύελλας πὺ ὀδήγησε στὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἡ Ε' Βαλκανικὴ Διάσκεψη δὲν συγκλήθηκε ποτέ. Ὁ Παπαναστασίου πέθανε στὶς 17 Νοεμβρίου 1936 χωρὶς νὰ δῆ νὰ ὀλοκληρῶνεται ἡ βαλκανικὴ συνεργασία καὶ νὰ πραγματοποιεῖται ἡ ἔνωση τῶν Βαλκανικῶν λαῶν, ὄραμα στὸ ὁποῖο ἀφιέρωσε ὅλες τὶς δυνάμεις του τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του.

Τὸ Βαλκανικὸ Σύμφωνο ἐπέζησε ὡς τὴν κήρυξη τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ ἀποτέλεσε μιὰ ἀπὸ τὶς βάσεις τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν τεσσά-

1. Παπαναστασίου, *Μελέτες - Λόγοι - Ἄρθρα*, σ. 797 κ.έ. γενικὰ γιὰ τὴν στάση του στὸ κίνημα τοῦ '35 καὶ τὶς ἐπιστολὲς καὶ ἀνακοινώσεις του σὲ ἐφημερίδες - τὸ παράθεμα στὴ σ. 797. Βλ. καὶ *Les Balkans VII* (1935), 121-127, 260-261 380-388.



ρων κρατῶν-μελῶν. Ὡστόσο ἔμεινε χωρὶς πνοή, γιατί δὲν φαίνεται: νὰ εἶχε ἀπήχηση στοὺς λαοὺς τῆς Χερσονήσου. Ὄταν ἔφθασε ἡ στιγμή τῆς μεγάλης κρίσης, μετὴν ἐπίθεση τοῦ Ἀξονα στὰ Βαλκάνια, τὸ Βαλκανικὸ Σύμφωνο δὲν λειτούργησε, ὅπως ἄλλωστε ἦταν φυσικό, ἀφοῦ ἀπέκλειε τὴν ἀμοιβαία βοήθεια τῶν μελῶν τοῦ σὲ περίπτωσιν ἐπιθέσεως ξένης δυνάμεως. Ἀποφασιστικὸς παράγοντας γιὰ τὴν ἀδρανοποίηση τοῦ Συμφώνου ὑπῆρξε ἡ κατάρρευση τῆς Γαλλίας στὸ Δυτικὸ Μέτωπο. Κάθε Βαλκανικὴ χώρα μόνη τῆς κάτω ἀπὸ δυσμενεῖς συνθήκες προσπάθησε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ λαίλαπα τοῦ πολέμου. Ἀπὸ τὶς τέσσερις χώρες τοῦ Συμφώνου ἡ Ρουμανία παραδόθηκε. Ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Γιουγκοσλαβία διάλεξαν τὸ δύσκολο δρόμο τοῦ ἀγῶνα καὶ τῆς ἀντίστασης. Ἡ Τουρκία, μετ' ἐπιδέξιους διπλωματικῶν χειρισμῶν, ἐκμεταλλεύτηκε τὴ γεωπολιτικὴ τῆς θέση καὶ τὸ συσχετισμὸ δυνάμεων τῶν ἐμπολέμων καὶ ἐπέτυχε νὰ μὴν ἀναμειχθῇ στὸν πόλεμο καὶ νὰ παραμείνῃ οὐδέτερη.

Ἔτσι οἱ ἱστορικὲς ἐξελίξεις κατέστησαν ἀνέφικτο τὸ ὄραμα τοῦ Ἀλ. Παπαναστασίου γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς Συνομοσπονδίας τῶν Βαλκανικῶν Λαῶν. Ὡστόσο οἱ προσπάθειές του γιὰ τὴ βαλκανικὴ συνεργασία δὲν πρέπει νὰ κριθοῦν μόνον ἀπὸ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματά τους, τὰ ὁποῖα ἐξαρτήθηκαν κυρίως ἀπὸ τὶς γενικότερες δυσμενεῖς πολιτικὲς συνθήκες. Τὸ Βαλκανικὸ ἔργο τοῦ Παπαναστασίου ἐντάσσεται στὶς εὐρύτερες εἰρηνιστικὲς προσπάθειες τοῦ Μεσοπολέμου (Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν, Πανευρώπη τοῦ Ἀρ. Briand), ποὺ ὅμως ἀπέτυχαν, γιατί ἐπεκράτησαν οἱ ἀναθεωρητικὲς καὶ ἐθνικιστικὲς τάσεις. Πάντως πρέπει νὰ ὑπογραμμιστῇ ὅτι οἱ προσπάθειες τοῦ Παπαναστασίου, ἂν δὲν ὀδήγησαν στὴν ἔνωση τῶν Βαλκανικῶν Λαῶν, ὅπως ὁ ἴδιος ὀραματιζόταν, διευκόλυναν ὥστόσο τὶς σχέσεις καὶ περιόρισαν τὶς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὰ Βαλκανικὰ κράτη. Ὅτι ἡ κίνηση τοῦ Παπαναστασίου καὶ τῶν Βαλκανικῶν Διασκέψεων εἶχε θετικὰ στοιχεῖα, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος δὲν προκλήθηκε μετὰ κανέναν τρόπο ἀπὸ τὶς διαφορὰς τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν. Ἡ Βαλκανικὴ, ποὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον ὑπῆρξε ἡ πυριτιδαποθήκη τῆς Εὐρώπης, ὄχι μόνον δὲν δημιούργησε τριβὲς καὶ δὲν ἔδωσε ἀφορμὲς γιὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ἀλλὰ στὴ γενικὴ σύρραξιν ἐνεπλάκη μόνον κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν τῶν γεγονότων καὶ τὰ Βαλκανικὰ κράτη ἀναγκάστηκαν νὰ πολεμήσουν μόνον ὅταν ἀπειλήθηκε ἡ ἐθνικὴ τους ὑπόστασις.

Πάντως τὸ ὄραμα τοῦ Παπαναστασίου βρῖσκει ὡς ἓνα σημεῖον τὴ δικαίωσίν του στὴν ἐποχὴ μας, ποὺ γίνονται νέες προσπάθειες γιὰ τὴν προσέγγισιν καὶ συνεργασίαν τῶν Βαλκανικῶν Λαῶν.



RÉSUMÉ

ALEXANDRE PAPANASTASIOU ET L' ENTENTE BALKANIQUE

par

Marie Nystazopoulou - Pelekidou

Le rôle et la contribution de l'homme politique grec Alexandre Papanastasiou au rapprochement et à la collaboration des peuples Balkaniques pendant la période d'entre-deux-guerres est l'objet de cette étude.

Après une brève introduction sur l'oeuvre et l'activité politique de Papanastasiou, on essaie de situer ses efforts pour l'Union Balkanique et ses démarches pour l'institution des Conférences Balkaniques dans les cadres de la situation politique générale, en les mettant en rapport avec les mouvements pacifiques de l'époque: la Société des Nations et les Congrès Internationaux pour la Paix, le projet d'Ar. Briand pour l'Union Européenne. De même, on les met en rapport avec la politique des Puissances, et plus particulièrement avec celle de l'Angleterre et de la France, pour conserver l'équilibre et la paix dans les Balkans, ainsi que pour garantir leurs intérêts politiques et économiques.

Quatre Conférences Balkaniques ont été effectuées entre les années 1930 et 1933. Leur but principal était l'union des États Balkaniques. Cependant, pour préparer le terrain, on a travaillé à développer des relations économiques, sociales et culturelles entre les peuples de la Péninsule et entre les divers groupes professionnels et sociaux des Balkans. Ces relations ont contribué à la formation d'une opinion publique interbalkanique favorable à ce rapprochement. Dans toutes ces activités la part de Papanastasiou pour surmonter les difficultés, stimuler les efforts, formuler des projets, était de plus importantes. Les Conférences Balkaniques ont également élaboré un avant-projet de Pacte Balkanique, qui garantissait l'assistance mutuelle, la non-aggression et la résolution pacifique des différends et envisageait le problème des minorités qui intéressait tout particulièrement la Bulgarie.



Le Pacte Balkanique a été signé le 9 février 1934 à Athènes entre la Grèce, la Roumanie, la Turquie et la Yougoslavie. C'était le résultat des vastes démarches diplomatiques, auxquelles ont pris part les Puissances et surtout la France, dans le but de renforcer la région et de mettre une barrière aux visées politiques et à la pénétration économique de l'Allemagne hitlérienne et de l'Italie fasciste. Le Pacte diffère essentiellement de l'avant-projet quant aux membres contractants (l'Albanie et la Bulgarie n'y avaient pas participé) et à son contenu (entre autres, il ne garantissaient les frontières de ses membres que contre l'agression d'un autre État balkanique).

La signature du Pacte Balkanique ne pouvait pas en principe interrompre l'oeuvre des Conférences Balkaniques. Tout au contraire pour avoir des résultats, le Pacte devrait s'appuyer sur le terrain déjà préparé et sur l'expérience et l'enthousiasme d'un organe tel que les Conférences Balkaniques. Toutefois, malgré les efforts de Papanastasiou même au niveau de la Société des Nations, les Conférences n'ont pas eu de lendemain, à cause de la détérioration de la situation générale en Europe (en Allemagne, Hitler devenait de plus en plus menaçant) et dans les pays Balkaniques, où le régime parlementaire a été en réalité presque partout supprimé. Sous ces conditions, le Pacte Balkanique n'a pas fonctionné au moment de la crise. Toutefois, les efforts de Papanastasiou, malgré les circonstances défavorables, ont eu un apport positif et durable: ils ont essentiellement contribué au rapprochement des peuples des Balkans.

Université di Jannina
Département d' Histoire
et d' Archéologie

